

1. Українська лексикографія як теорія і практика укладання словників української мови

Система мовних одиниць постійно змінюється, тому існує необхідність кодифікації конкретних типів мовних норм на певних етапах розвитку мови й суспільства, на які повинен орієнтуватися мовець. Цей процес відбувається шляхом систематизування одиниць мови у словниках (лексиконах) – одному із найважливіших способів опису лексичних багатств мови. На сьогодні людство накопичило величезну кількість словників, які стали складовою частиною прогресу суспільства.

Вони виконують як інформативну, так і нормативну функції. Уміщуючи різноманітну інформацію, що відбиває стан науково-технічного й культурного розвитку, а отже, й рівень знань, якими володіє суспільство в дану епоху, словники відіграють надзвичайно важливу роль у духовній культурі народу. Шляхом фіксації реальних значень слів чи інших одиниць і з'ясування способів їх використання у процесі мовної комунікації вони сприяють унормуванню та уніфікації мовних засобів, піднесенню культури мови. М.Рильський слушно зауважував: «Неможливо уявити собі культурну людину, яка б не мала потреби у словнику, ніколи не заглядала до нього, ніколи ним не користувалась».

Словникове багатство значною мірою відбиває рівень розвитку мовознавства. Російський учений Ю.Апресян писав: «Продукція лексикографа потрібна не тільки для забезпечення практичних нужд носіїв мови і навіть не тільки як частина теоретичного опису мови, а і як основа для усієї будівлі теоретичної лінгвістики».

Словникові праці з'явилися 4 тис. років тому (у Шумерській цивілізації) з практичних потреб – тлумачення і переклад слів. Перші словники у східних слов'ян відомі з XIII ст. Це були в основному рукописні зібрання іншомовних або застарілих слів (власних і загальних назв), вживаних у релігійних текстах. Переклади й тлумачення грецизмів,

старослов'янізмів могли бути безпосередньо в тексті або на полях книжок (т.зв. глоси). У ті часи укладалися рукописні списки невідомих слів – азбуковники, лексикони, які стали базою для перших друкованих словників українців, що з'явилися у XVI ст.

Отже, тривалий час словникарство складалося лише з прикладної частини, і тільки з розвитком теоретичного аспекту воно набуло наукового оформлення. Таким чином, у сучасному мовознавстві існує окрема наука – лексикографія.

Лексикографія (гр. *lexicon* – словник і *grapho* – пишу) – це наука (розділ мовознавства), яка займається вивченням способів і методів укладання словників. Це також сукупність словників певної мови або галузі знань.

Як і раніше, цей розділ мовознавства має перш за все практичну спрямованість, бо постійно існує потреба тлумачення незрозумілих слів. Сучасна лексикографія (с л о в н и к а р с т в о, с л о в н и ц т в о), у т.ч. й українська, має практичну й теоретичну частини. Практична частина охоплює такі етапи у процесі укладання словників, як збирання даних, укладання тексту й видання словника. Теоретична частина, або м е т а л е к с и к о г р а ф і я, опрацьовує методологічні, теоретичні, термінологічні та дидактичні проблеми, що виникають на всіх етапах підготовки словників, а також під час їх практичного використання. Саме взаємодією теоретичної і практичної частин лексикографії забезпечується її поступальний розвиток.

Отже, словництво, на відміну від інших розділів мовознавства, безпосередньо не вивчає мовні одиниці, а займається методами і прийомами їх упорядкування з метою створення словників, які забезпечують потреби мовців у спілкуванні. У зв'язку з цим працю лексикографа називають мистецтвом збирання воедино усіх слів певної мови, з'ясовуючи та фіксуєючи значення і вживання кожного з них.

П р е д м е т о м української л е к с и к о г р а ф і ї є технологія укладання різних типів словників української мови і розроблення її

теоретичних засад. Основним об'єктом вивчення словникарської науки є слово у всіх його особливостях та взаємовідносинах.

Між словництвом та іншими мовознавчими дисциплінами, що теж вивчають слово, існує нерозривний зв'язок. З одного боку, воно становить матеріальну базу найрізноманітніших лінгвістичних досліджень, постачаючи для них перевірений і відповідним чином систематизований матеріал, без якого неможливе будь-яке серйозне науково-лінгвістичне узагальнення, а з другого – своїми успіхами лексикографія завдячує розвиткові суміжних з нею галузей науки про мову, особливо лексикології та семасіології (у словниках відображено парадигматичні та синтагматичні відношення між словами). Лексикологія є теоретичною базою лексикографії.

Крім цього, словництво пов'язане з фонетикою та орфоepією (словники точно передають вимову), з морфологією (у лексиконах вказується супровідна граматична інформація), із соціолінгвістикою та стилістикою (словники передають особливості вживання слова) тощо. Однак словникарство відіграє посередницьку роль: лексикографічна інтерпретація слова – універсальний інструмент для фонологічного, граматичного, синтаксичного та інших описів мови. У цьому розумінні лексикографію ще вважають лінгвістичною кодифікацією на рівні слова.

Словництво взаємодіє з іншими, не суміжними з лінгвістикою науками. Так, при укладанні термінологічних словників воно вимагає інформації з різних галузей знань.

Останнім часом набувають поширення комп'ютерні технології створення словників. Тому лексикографія все більше взаємодіє з інформатикою – наукою, що досліджує функції, структуру та поширення інформації. Ця наука забезпечує методи й способи нагромадження лексикографічного матеріалу, обробку й передачу його за допомогою комп'ютерів та інших технічних засобів, створення комп'ютерних лексикографічних баз даних, які стануть основою для створення словників найрізноманітніших типів.

Отже, на сучасному етапі розвитку мовознавства лексикографія стала інтегративною галуззю, яка перебуває на межі кількох наук, насамперед різних розділів мовознавства, семіотики та інформатики.

Сучасна людина може отримати необхідну інформацію за допомогою нелексикографічної (довідники, покажчики, атласи, календарі тощо) та лексикографічної (словники) довідкової продукції.

Як узагальнений вид лексикографічної продукції **словник** – це довідкове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання мовних одиниць (найчастіше слів, словосполучень) з інформацією про них залежно від його призначення.

Цей основний вид словникової роботи покликаний показати, що лексична система мови не замкнута тільки в лексиці, а пов'язана причиново-наслідковими зв'язками з морфологією, синтаксисом і комунікативно-мовленнєвими властивостями категорій, розрядів, груп, до яких належать лексичні одиниці.

Словниковий матеріал у лексиконах розташовується, як правило, за алфавітом, іноді – за темами або кореневими гніздами. Слово (елемент), що пояснюється чи перекладається, називається **реєстровим** або заголовним. Сукупність заголовних слів становить **реєстр (словник)** праці. Реєстрове слово подається іншим шрифтом, має при собі позначки (ремарки), що характеризують його з граматичного, стилістичного чи іншого боків. Разом із поясненням, перекладом і т. ін. воно становить **словникову статтю (гасло)**. У кожному лексиконі словникова стаття має свою структуру, специфіку, типу стисла (дефініційна) – розгорнута (топікова), перекладна – тлумачна, звичайна – гніздова тощо.

Про особливості конкретного словника, побудову його словникових статей, застосовувані позначки, джерельну базу, як правило, йдеться на

початку словника. У сучасних лексиконах у передмові або післямові автори, укладачі можуть уміщувати своєрідні статті – огляди праць з проблемних чи актуальних питань, висвітлюють найновіші досягнення у дослідженні конкретних мовних одиниць, рівнів, явищ тощо (наприклад, вступна стаття Л.Скрипник «У світі власних імен людей» у словнику-довіднику «Власні імена людей» (1986 р.) чи прикінцеві статті у «Словнику російсько-українських міжмовних омонімів» (1997 р.) та «Словнику синонімів української мови» (2000 р.) – М.Кочергана і О.Тараненка (відповідно) про ці групи лексики).

2. Типологія словників

2.1. Загальна характеристика енциклопедичних і лінгвістичних словників

Багатогранність мови спонукала лексикографів до створення великої кількості словників, котрі дають відповіді на різні питання. Цей фактор зумовив також багатоступінчатість типології сучасних лексиконів.

Під типологією словників розуміють наукову класифікацію, яка ґрунтується на понятті ідеалізованого словника як інваріанта, як типу з урахуванням його основних координат: лінгвістичної, психологічної, семіотичної та соціологічної. Класифікація словників – практичний систематизований опис лексиконів та їх жанрів, що склалися історично в якійсь національній лексикографічній традиції або в якомусь культурному ареалі. Взагалі класифікація є основою будь-якої науки й виникає вона на певному етапі її розвитку у зв'язку з потребою оцінювання й переоцінювання матеріалів дослідження, виявлення наукових понять і взаємозв'язків між об'єктами дослідження.

Розробка словникової типології та класифікування лексиконів – важлива проблема сучасного словникарства, яке має тривалу історію й традиції. Уперше її порушив Л. В. Щ е р б а («Опыт общей теории лексикографии», 1974 р.). На його думку, в основі типології словників лежить ряд теоретичних протилежностей: словник академічного типу – словник-довідник, енциклопедичний словник – загальний словник, тезаурус – звичайний (тлумачний або перекладний) словник, звичайний словник – ідеологічний словник, тлумачний словник – перекладний словник, неісторичний словник – історичний словник. Наведена класифікація стала основою для подальших спроб систематизації результатів словникарської роботи. Їх здійснювали у загальній лексикографії Ю. К. Я к и м о в и ч («Типология словарных изданий»), В. В. Д у б і ч и н с ь к и й («Теоретическая и практическая лексикография») та ін. Словникова типологія в з а г а л ь н і й л е к с и к о г р а ф і ї включає в себе т р и різноспрямовані окремі т и п о л о г і ї: п е р ш а орієнтована на характер описуваного мовного матеріалу (з м і с т о в а), д р у г а – на композиційні особливості посібників (ф о р м а л ь н а), т р е т я – на конкретні методичні даності, типу мета, адресат (м е т о д и ч н а). Однак така типологія теж не може вважатися універсальною, повною. В у к р а ї н с ь к і й л е к с и к о г р а ф і ї існують а в т о р с ь к і класифікації конкретних різновидів лінгвістичних словників: перекладних (С. І. Г о л о в а щ у к), частотних (В. С. П е р е б и й н і с), термінологічних (Л. О. С и м о н е н к о), фразеологічних (В. М. Б і л о н о ж е н к о). В основу авторських класифікацій покладена певна (неоднакова) кількість ознак, схем, критеріїв, бо нові лексикографічні праці з'являються постійно і постає питання про визначення їхнього місця в класифікаційній системі. Деякі параметри повторюються, як-от: призначення, орієнтація на тип споживача, структура, обсяг, відбір лексики, число мов, характеристика одиниці опису за її формою, нормативність. Ці параметри

застосовуються у класичній лексикографії перш за все, а значить єдиної класифікації поки що не існує. Відповідно до великої кількості критеріїв у групуванні словників один і той же лексикон може належати до різних типів чи різновидів.

Незважаючи на те, що лексикографічні праці узагальнено називають **с л о в н и к а м и**, залежно від завдань словника і способу семантизації мовних одиниць їх поділяють на два типи: **е н ц и к л о п е д и ч н і** (праці понятійно-довідкового характеру) та **л і н г в і с т и ч н і** (власне мовні праці). Різниця між ними виникла ще в давнину, коли укладалися глосарії (переклади) латинських слів, щоб читати й розуміти античні тексти, і т.зв. суматори, в яких збиралися знання про навколишній світ і реальні речі. Традиційно вважалося, що лінгвістичний словник описує слова та їх уживання, а енциклопедія пояснює явища, процеси, предмети, позначувані словами. Отже, в основі цього поділу – зміст матеріалу й способи його опрацювання.

Енциклопедичні словники подають текстову, але нелінгвістичну інформацію про явища дійсності, країни, події, людей і т.д. із залученням зображальних форм (малюнків, фотознімків, карт, планів, діаграм, аудіо-, відеоматеріалів).

Лінгвістичні (філологічні) словники з'ясовують значення слів, подають особливості їх будови, вимови, написання, сполучуваності, співвідношення з лексемами інших мов – тобто лінгвістичну інформацію.

Оскільки енциклопедичні словники зосереджують увагу на понятті, до їх реєстру входять здебільшого іменники та іменникові словосполучення, що означають загальні та власні назви; у реєстрі лінгвістичного словника – слова, які є різними частинами мови (для чіткого уявлення про відмінності між цими типами словників можна зіставити словникові статті з однаковим заголовним словом – див. додаток 2).

До енциклопедичного жанру належать **е н ц и к л о п е д і ї**, **е н ц и к л о п е д и ч н і с л о в н и к и** та **д о в і д н и к и**,

біографічні словники, значна кількість одномовних термінологічних словників. Зазвичай під терміном «енциклопедія» розуміють багатотомне довідкове видання (деякі енциклопедії налічують 200 томів) з деталізованими відомостями, що охоплюють історичний і культурний контекст, з розгалуженою системою ілюстрацій.

Найголовніша особливість енциклопедії полягає в тому, що у ній доступно пояснюються не реєстрові слова, а позначувані ними поняття, факти, реалії, подаються відомості про видатних осіб, топоніми, гідроніми, про літературні та інші твори мистецтва, історичні події, про рослини, тварин, хвороби та інше у текстовій і зображальній формі.

2.2. Енциклопедичні видання (історія і сучасність)

Як свідчить історія, енциклопедія є показником культури певного народу, його цивілізованості. Тому енциклопедичні видання з'являються значно пізніше від лінгвістичних словників. Віддавна українські дослідники усвідомлювали важливість мати книгу знання про свій народ – енциклопедію. Перші спроби викласти відомості про Україну, українців припадають на XVII–XVIII ст. («Синопис» І.Гізеля, 1674 р.; «Краткое описание о козацком народе» П.Симоновського, 1765 р.; «Краткая летопись Малой Россіи» В. Рубана, 1776 р.; «Топографическое описание Черниговскаго намесничества» О. Шафонського, 1786 р. та ін.).

XIX століття було багате на вчених енциклопедичних знань, які дуже близько підійшли до створення української енциклопедії, проте цьому завадили важкі політичні умови в Україні, складність у розвитку та функціонуванні української мови. Праці з різних ділянок українознавства в той період публікували Д.Бантиш-Коменський, І.Срезневський, П.Куліш, М.Костомаров, А.Метлинський, І.Франко. Велику кількість українського матеріалу було надруковано в науково-літературному збірнику «Запорожская старина», у журналах «Киевская старина» та «Основа». У 70-ті роки

виходила капітальна праця за редакцією П.Чубинського «Труды Этнографическо-Статистической Экспедиции в Западно-Русский край». Вона мала виняткову наукову цінність, бо в матеріалах та оглядах її авторів (М.Костомаров, В.Антонович, К. Михальчук) ішлося про мову, побут, історичне минуле, демократичні засади українців, містилися розвідки про інші народи, що жили в Україні, залучався багатий ілюстративний і картографічний матеріал. З кінця ХІХ ст. наші науковці готують вичерпні статті про Україну в закордонні енциклопедії: французьку, польську, російську. Однак історія України у них відображалась тенденційно, зокрема під кутом зору приналежності України до Росії або Польщі. Об'єктивніше подавався український матеріал у чеській енциклопедії, а також у російському «Энциклопедическом Словаре» Брокгауза та Ефрона, статті на українські теми до якого написали І.Франко, М.Сумцов, М.Василенко, В.Науменко, П.Житецький та ін. За оцінками дослідників, досить правдиво подавався українознавчий матеріал у виданій перед першою світовою війною популярній «Народной Энциклопедии».

Перша українська енциклопедія, що стояла на висоті тодішнього рівня науки, з'явилася в 1914 – 1916 рр. у Петрограді під назвою «Украинский народ в его прошлом и настоящем». Серед її укладачів – відомі фахівці того часу: М.Грушевський, Ф.Вовк, О.Шахматов (вийшло 2 томи). На той час припало укладання і друк Б.Лепким у Німеччині «Української енциклопедії», однак воно було припинене у зв'язку із складним фінансовим становищем України після першої світової війни. Пізніше (у 30-ті роки ХХ ст.) значну енциклопедичну діяльність здійснював Український Науковий Інститут у Берліні, найбільшим досягненням якого було створення однотомної українознавчої енциклопедії німецькою мовою (1942 р.).

Першою українською енциклопедією у сучасному розумінні вважається тритомна **«Українська Загальна Енциклопедія – Книга Знання» (УЗЕ)**, видана за допомогою членів Наукового товариства імені

Шевченка у Львові протягом 1930 – 1935 рр. Вона об'єднала сотні українських учених Західної України та еміграції (І.Раковський, В.Сімович, В.Дорошенко, М.Рудницький, З.Кузеля, В.Кубійович) і вперше дала українським громадянам загальні відомості й упорядкований за гаслами матеріал про Україну. З різних причин УЗЕ тривалий час була заборонена в Радянській Україні.

На початку 30-х років ХХ ст. у Харкові розпочалася робота над створенням багатотомної Української Радянської Енциклопедії (планувалося 20 томів). До праці було залучено найкращі наукові сили, які за три роки підготували 3 томи. Однак у зв'язку зі сталінськими репресіями видавництво було ліквідовано, велику частину авторів і редакторів УРЕ репресовано, а підготовлені до друку матеріали опинилися в архівах НКО.

Після другої світової війни енциклопедичну діяльність широко розгорнули наукові сили української еміграції. З метою пропаганди України за кордоном, для піднесення національного престижу й доказу її вартості перед культурним світом було видано дві українознавчі енциклопедії (ЕУ). У першій з них – тритомній ЕУ, підготовленій у Мюнхені (1949 – 1952 рр.), – подавалися найважливіші відомості з різних ділянок українознавства, в основу яких було покладено ідеалістично-християнські принципи, вічні ідеали світогляду й культури українства. Саме тому вказана праця мала науковий, об'єктивно цінний характер.

Після виходу тритомної «Енциклопедії українознавства» відомі фахівці української діаспори (Ю.Шевельов, О.Горбач, В.Кубійович та ін.) створили своєрідний українознавчий інститут, що розпочав величезну роботу над створенням десяти томної ЕУ, яка виходила упродовж 1965 – 1984 рр. Праця поширила об'єктивну інформацію про історію, церковне й громадське, літературне та мистецьке життя в Україні, про інші народи, країни та окремих діячів у їх ставленні до України (прихильників, ворогів). В енциклопедії є статті про українську еміграцію в різних країнах, про свідомо

замовчуваних в УРСР видатних діячів давнього й недавнього мистецтва та літератури.

У найповніших оглядах української лексикографії (П.Горецького, Л.Паламарчука) три останні енциклопедії не згадуються, як і **Українська Мала Енциклопедія Є.Онацького**, дипломата, журналіста, громадського і політичного діяча, який з молодих років жив в еміграції, але усе життя був активним борцем за державність України. Понад 30 років він збирав матеріали до енциклопедії, яка виходила в Буенос – Айресі (Аргентина) упродовж 1957 – 1967 рр. Укладач продовжив традиції УЗЕ та ЕУ й упорядкував зібраний матеріал за гаслами. Є.Онацький не вважав себе науковцем і не претендував на вичерпність тематичного набору. Праця стала своєрідним підсумком багаторічних досліджень автора у галузі суспільних наук і торкається проблем української духовної культури – етики, релігії, суспільної психології та філософії, вірувань, забобонів, символіки, народної творчості, історії, літератури. Матеріали видання ґрунтуються на різноманітних джерелах – працях вітчизняних і зарубіжних учених. Докладність, повнота викладу в багатьох статтях досягнута завдяки залученню конкретних історичних фактів, статистичних даних, прикладів з народної творчості та творів української художньої літератури. У статтях і довідках детально характеризується українська символіка (включаючи оригінальні символи або їх рідковживані значення), описуються культові предмети, географічні об'єкти, особливості господарювання, ремесла українців, подаються біографічні дані непересічних історичних осіб (співвітчизників та іноземців). Гасла енциклопедії супроводжують цікаві думки авторитетних людей, але приваблює також авторське розуміння окремих предметів, явищ, речей. Усе це перетворює УМЕ на цікаву книжку для читання, яка збуджує думки й спонукає читача заглиблюватися в порушувані теми; на корисний підручник, у якому можна знайти найнеобхідніші дані з медицини, мистецтва тощо (див. словникову статтю у додатку 2).

У радянський час енциклопедична діяльність діаспорних учених розцінювалася як націоналістична. Єдиними джерелами енциклопедичних знань для усіх республік Радянського Союзу були російськомовні велика і мала радянські енциклопедії – БСЭ та МСЭ. Згадані діаспорні українознавчі енциклопедії були перевидані уже в незалежній Україні, УМЕ Є.Онацького залишається не опублікованою, а тому для масового читача є малодоступною. Сьогодні ці видання належать історії, однак немає сумніву, що словникарська справа в Україні не досягла б такого високого рівня, якби в неї не було подвижників у минулому, котрі збагатили не тільки українську, а й світову культурну скарбницю. Крім цього, є дані, що десятитомна «Енциклопедія Українознавства» та «Українська Мала Енциклопедія» Є.Онацького стали головним поштовхом до розгортання діяльності над створенням Української Радянської Енциклопедії у 16-ти томах, перше видання якої було розпочато в 60-х роках ХХ ст., а сьогодні воно теж вважається пам'яткою радянського часу.

Сучасна українська лексикографія багата на енциклопедичні видання як загальні (універсальні), так і галузеві (спеціальні). Прикладом перших є **Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ)**, останнє видання у 12-ти томах (1977–1985 рр.) – універсальний довідник з усіх галузей суспільно-політичного життя, науки, техніки, культури, історії; містить більше 50 тис. статей (третина з них – персоналії), а також текстові ілюстрації, карти, статистичні та хронологічні таблиці (див. словникову статтю у додатку 1);

Енциклопедія нашого українознавства, автор-упорядник О.Кривенко, В.Павлів (Львів, 1997 р.),

Мала енциклопедія етнодержавознавства: Етнос і соціум (Київ, 1996р.),

Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ), друк розпочато у 2001 році – перша загальноукраїнська енциклопедія, що правдиво та всебічно подає цілісний багатогранний образ України 20-го – початку 21-го століть.

Планується вихід 25 томів, які міститимуть 85 тисяч статей, близько 60-ти тисяч ілюстрацій, кольорові додатки. Видано 9 томів.

Спеціальні поняття з'ясовуються у галузевих енциклопедіях, серед яких є такі, що вже стали пам'ятками радянської епохи, як УРЕ, і нові, більш об'єктивні видання, наприклад:

Енциклопедія кібернетики у 2-х томах (Київ, 1973 р., близько 1800 термінів) – перше у світі подібне видання,

Географічна енциклопедія України у 3-х томах (Київ, 1989–1993 рр.),

Банківська енциклопедія за ред. А.Мороза (Київ, 1993 р.),

Мистецтво України: Енциклопедія (Київ, 1995 р.),

Українська літературна енциклопедія (Київ, з 1985 р. вийшло 3 томи з п'яти),

Юридична енциклопедія: В 6 т. за ред. Ю.Шемшученка (виходить з 1998 р.),

Українське козацтво. Мала енциклопедія (Київ – Запоріжжя, з 2002 р. – два вид., понад 1500 статей, 300 ілюстрацій, 80 карт),

Українська мова. Енциклопедія (Київ, з 2000 р. – два вид.; 1800 статей, карта, ілюстративний матеріал),

Мала філологічна енциклопедія, укладачі О.І. Скопненко та Т.В. Цимбалюк (Київ, 2007 р.; стисло викладено інформацію про українську мову й літературу в їхніх зв'язках з мовами та літературами інших народів світу, подано основні поняття загального мовознавства, теорії літератури, славістики, а також відомості про видатних письменників і науковців-філологів; у додатках міститься інформація про класифікації мов світу й лауреатів літературної Національної премії ім. Т.Г. Шевченка, карта говорів української мови, схеми класифікації звуків, таблиці давніх слов'янських азбук),

Літературознавча енциклопедія Ю.Коваліва (Київ, 2008 р.; 6563 статті).

Енциклопедичний словник – це лексикографічна праця проміжного типу, яка має ознаки енциклопедії та лінгвістичного словника, що виявляється у доборі реєстрових слів, особливостях укладання статей, тобто це праця тлумачно-пояснювального типу. Ілюстрації до гасел у них менш поширені або зовсім відсутні. В українській лексикографії є тритомний **Український Радянський Енциклопедичний Словник**, який двічі видавався – у 60-ті та 80-ті роки ХХ ст.. Праця є фактично короткою універсальною енциклопедією і містить понад 40 тис. статей, які споряджені середтекстовими і кольоровими ілюстраціями, картами (див. приклад статті у додатку 1).

До енциклопедичних словників відносять також одномовні термінологічні праці, у яких з'ясовується сутність поняття, подається позамовна інформація про нього. Із 70-х років ХХ ст. такі словники виходили досить активно. Серед них: **Політичний словник** (1971 р.), **Філософський словник** (1973 р.), **Юридичний словник** (1974 р.), **Біологічний словник** – видання Головної редакції УРЕ, **Літературознавчий словник-довідник** (серія «Nota bene», 1997 р.), **Комп'ютерний словник** (1997 р.), **Український педагогічний словник** С.Гончаренка (1997 р.) та ін.

За останнє десятиліття вийшло ще кілька таких лексиконів:

Політологічний енциклопедичний словник (Київ, 1997 р.),

Соціологія: Короткий енциклопедичний словник (Київ, 1998 р.),

Філософський енциклопедичний словник (Київ, 2002),

Країнознавчий словник-довідник І.Дубовича (Львів, 2003 р.),

Гірничий енциклопедичний словник (Донецьк, 2003 р., фактично це перше україномовне видання у галузі гірничої науки і техніки, яке містить понад 11 тис. термінів і терміносполучень).

УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія (Київ, 2003 р., близько 25500 статей, 3200 ілюстрацій, фотографій, схем, таблиць),

Економічний енциклопедичний словник С. В. Мочерного та ін. (Львів, 2005 р.),

Україна в світі М. Сухомозського та Н. Аврамчук (Київ, 2006 р.) – унікальне багатоаспектне видання (енциклопедичний словник-довідник), що подає різноманітну фактологічну інформацію про Україну: персоналії, найважливіші дані про українську мову, територію, населення, інфраструктуру, армію та озброєння, вимірювання (обчислення, час), шкали (часу, вулканічної безпеки, горизонту, температур, сили смерчів, ядерних подій, голосів співаків, розумових здібностей, стресових ситуацій, ступенів сп'яніння тощо) – статистика, що дає можливість визначити місце України у світових класифікаціях і рейтингах.

Серед галузевих енциклопедичних видань останнього десятиліття з'явилися праці, що репрезентують як традиційні поняття, що успішно розвиваються у нових парадигмальних контекстах, так і новітні – з дисциплін сучасної лінгвістики, що сформувалися у 2-й половині ХХ ст. на перетині мовознавства з іншими (гуманітарними, точними та природничими) галузями знань. Так, в енциклопедичному словнику для фахівців з теоретичних, гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики **«Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики»** І. Б. Штерн (Київ, 1998 р.) відбито перш за все реалії таких молодих галузей, як генеративна, кібернетична, комп'ютерна, когнітивна лінгвістики, теорія мовленнєвих актів та мовної комунікації, логічний аналіз мови, лінгвістика тексту. Видання містить близько 300 термінів і термінологічних словосполучень, що передають назви тлумачуваних та асоційованих з ними лінгвістичних реалій чотирма мовами – українською, російською, англійською та німецькою. Цей посібник було визнано одним із кращих, представлених на конкурс, організований Міністерством освіти України та Міжнародним Фондом «Відродження» у рамках Програми «Трансформація гуманітарної освіти в Україні» (див. статтю у додатку 1).

Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія О.Селіванової (Полтава, 2006 р.) подає тлумачення 1290 термінів і понять традиційних та новітніх лінгвістичних галузей, особливо маргінальних мовознавчих

дисциплін (соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокультурології, теорії мовної комунікації, етнолінгвістики тощо). У виданні наявні тематичний та алфавітний покажчики (див. приклади статей у додатках 1, 2).

У новітній українській лексикографії набуває активного розвитку ще одна тенденція – переклад і випуск кращих надбань світової культури і науки. 2006 року у Львові вийшло ґрунтовне енциклопедичне видання **Словник театру** Патріса Паві – професора із Сорбони, відомого у західному науковому світі театрознавця-семіолога. На думку рецензентів і критиків, відрадний нетиповий факт появи цього специфічного спеціалізованого видання створює загальнокультурний прецедент: словник може стати поштовхом для активізації досліджень найрізноманітніших наукових та естетичних питань, у тому числі – і мовознавчих, пов'язаних з теорією і практикою перекладу.

Енциклопедичні словники (як узагальнені праці) – це предмет окремих галузей науки або науки загалом; лінгвістичні словники повністю належать до компетенції мовознавства, їхнім основним об'єктом є слово. Протиставлення цих двох типів словників не є абсолютним. Лексикографічна традиція одномовних словників останніх років показує, що енциклопедичність багатьох лінгвістичних словників збільшується, а енциклопедія все більше уваги приділяє мовній інформації. Однак принципова різниця в описі слів і реалій все ж залишається предметом різних досліджень.

2.3. Лінгвістичні критерії групування філологічних (лінгвістичних) словників

Давні рукописні списки невідомих слів – азбуковники, лексикони – стали базою для перших друкованих словників українців, що з'явилися у

XVI столітті. Саме вони стали прообразами сучасних лінгвістичних словників.

Сьогодні групування філологічних (лінгвістичних) словників здійснюється перш за все на основі лінгвістичних критеріїв, провідним серед яких є характеристика слова відповідно до сфер лексикографічного опису мови. У зв'язку з особливостями будови, завданнями, призначенням виділяють кілька типів і багато різновидів лінгвістичних словників:

I. За кількістю описуваних мов лінгвістичні словники бувають *одномовні* та *перекладні* (дво-, багатомовні);

II. За відношенням до розділів мовознавчої науки виокремлюють *лексичні, фразеологічні та граматичні* словники;

III. За мірою охоплення лексики лінгвістичні словники поділяють на *загальномовні* (охоплюють усю лексику мови, не вирізняючи семантичних категорій, і призначені для широкого кола користувачів) та *вибіркові* (подають лексику певних семантичних категорій, мають адресне спрямування);

IV. За способом упорядкування матеріалу виділяють словники *семасіологічні, алфавітні* (тлумачні, орфографічні, перекладні, хронологічні), *ономасіологічні* (тезауруси, ідеографічні словники, гніздові термінологічні та малюнкові), *зворотні* (словотвірні, граматичні тощо);

V. За функціональною спрямованістю лінгвістичні словники поділяють на *функційно-мовні, функційно-образні, функційно-галузеві*;

VI. Із культурологічної точки зору виокремлюють *ономастичні* лексикони (словники топонімів, імен і прізвищ тощо), *словники з культури мови і літературної норми* (орфографічні, орфоепічні, словники наголосів, труднощів уживання слів тощо);

VII. Змішані або комплексні, універсальні словники.

До *загальномовних словників* відносять перш за все *одномовні* (тлумачні, орфографічні, орфоепічні, тезауруси і т.п.) та *перекладні* двомовні праці.

Головне місце серед одномовних словників належить тлумачним, які є найціннішою скарбницею мови, бо найбільш систематично й послідовно відбивають її словниковий склад. Існує думка, що створення тлумачного словника – свідоцтво повноліття мови й лінгвістичної зрілості суспільства. Головна його мета – пояснити значення якомога більшої кількості слів певної мови (у т.ч. й фразеологічних одиниць) засобами рідної мови (описово, за допомогою синонімів, антонімів), подати приклади їх уживання в мовленні. У тлумачних словниках також представлено відомості про граматичні та стилістичні особливості слів: позначаються застарілі, поетичні слова, у межах можливого залучаються також найбільш уживані діалектизми, професіоналізми, окремі жаргонізми. У кінці словникових статей подано цитати з творів художньої літератури, газет, журналів, наукових творів, які є не тільки ілюстративним матеріалом, а й засобом пояснення. Слова у тлумачних словниках подано з наголосом, їх написання відповідає нормам сучасного правопису, тобто ці праці є певною мірою орфографічними й орфоепічними (про них мова йтиме далі). Укладанню цих лексикографічних праць передуює процес створення лексичної картотеки національної мови. В Україні створення таких словників вважається істотною частиною мовної політики держави.

Тлумачні словники – це один із перших типів лексиконів, над яким почали працювати вчені. Українські лексикографи чимало зробили в цій галузі. Крім академічного **Словника української мови** в 11-ти томах (1970–1981 рр., 135 тис. реєстрових слів), за останні роки вийшли друком інші тлумачні словники:

Новий тлумачний словник сучасної української мови у 4-х томах В.Яременка й О.Сліпушко (1999 р., 42 тис. слів),

Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В.Бусела (2001 р., 170 тис. слів, у т.ч. й тих, що увійшли в українську мову протягом 90-х років ХХ століття).

Із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук, створено (ще не видано) новий багатотомний (20 томів) тлумачний словник української мови з реєстром понад 200 тис. слів і значним набором лексикографічних параметрів. Це найбільш повне на сьогодні зібрання лексики української мови. Як базовий у ньому використано одинадцятитомний словник української мови, матеріали лінгвістичного корпусу мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 35 млн. слововживань, та частково лексичну картотеку Інституту української мови НАН України, що містить близько 6 млн. карток. Новий тлумачний словник фіксує лексику, лексико-семантичні варіанти, особливості слововживання, стійкі сполучення слів, що функціонували в сучасній літературній мові, але з певних причин не увійшли до складу одинадцятитомника (наприклад, мовні одиниці Святого Письма та іншої релігійної літератури; слова, що вживалися до початку 30-х років ХХ ст. і потім були обмежені у використанні; т.зв. репресована лексика та ін.), проте словник розширився в основному внаслідок появи нових лексем та значень, стійких словосполучень – переважно загальноновживаної лексики, як питомої, так і запозиченої, а також лексики на позначення термінів і понять різних галузей науки, особливо економіки, політології, медицини, соціології, інформатики.

Різновидом тлумачного словника є **с л о в н и к і н ш о м о в н и х с л і в**, у якому пояснюється значення слів іншомовного походження, зазначається мова, з якої або через яку було запозичено дане слово, вказується його звуковий склад і значення у цій мові та значення у мові, що його запозичила. Одним із найповніших і найдосконаліших в українській лексикографії є **академічний Словник іншомовних слів** за редакцією О.С.Мельничука (вид. 1974, 1986 рр., 24 тис. слів). Є також інші праці, у яких подано слова, що прийшли в українську мову в 90-х роках ХХ ст.:

Словник іншомовних слів С.Морозова і Л.Шкарапути (2000 р., 10 тис. слів),

Словник іншомовних слів за редакцією Л.Пустовіт (2000 р., 23 тис. слів),

Сучасний словник іншомовних слів О.Скопненка і Т.Цимбалюк (2006 р., близько 20 тис. слів і словосполучень).

До розряду тлумачних лексиконів відносяться також такі фразеологічні словники, як-от:

Крилаті вислови в українській мові А.Коваль і В.Коптілова (1975 р.), академічні: **Фразеологічний словник української мови** у 2-х книгах (1992–1993 рр.) і **Словник фразеологізмів української мови** (2003 р.).

Близькі до тлумачних словників тезауруси (гр. «скарбниця»), завданням яких є найповніше охоплення лексичного складу мови за семантичними розрядами (поняттєвими рубриками, або полями) з перехресним групуванням. Групи лексем у таких словниках об'єднані за близькістю значень, родо-видовими відношеннями, наприклад: *всесвіт – жива природа – рослинний світ, людина* і т.д. В українській лексикографії словником-тезаурусом є **Украинский семантический словарь** М.Пещак, Н.Клименко, Є.Карпіловської та ін. (Київ, 1990 р.).

Отже, саме тлумачні словники є джерелом величезного інформаційного і культурного ресурсу. Вони дають змогу якнайповніше вивчити процеси архаїзації та неологізації мовного складу, спрогнозувати основні тенденції лексико-семантичного розвитку, встановити закономірності динаміки мови, виявити причини та фактори мовної еволюції. Словники тлумачного типу вважаються найвищим досягненням кожної національної лексикографії, а там, де їх створено (особливо – багатотомні праці), вони набувають фактично статусу національного надбання.

Дво- чи кількамовні словники – перекладні лексикони. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу (з якої на яку – відображено у

назві словника). Поряд із перекладом уміщено типові приклади вживання слів у різних значеннях, оскільки в різних мовах неоднакова система омонімів, на іншу мову такі слова перекладаються не одним, а кількома відповідниками.

Як зазначалось, перекладні словники бувають двох видів: *загальномовні* та *спеціальні* (найчастіше – термінологічні).

Українська лексикографія має чимало перекладних словників, серед них перш за все – російсько-українські та українсько-російські. Поки що переважають словники з першою російською мовою.

Фундаментальним перекладним загальномовним лексиконом є **Українсько-російський словник у 6-ти томах** за редакцією І.Кириченка (Київ, 1953 – 1963 рр., близько 122 тис. слів). У ньому українські слова не лише перекладаються на російську мову, а й ілюструються прикладами з художньої та іншої літератури. За структурою він наближається до тлумачних словників.

Академічний **Російсько-український словник** виходив кількома виданнями: уперше – у 1948 р. – одним томом, останнє перевидання – 1988 року – у **3-х томах**. Він залишається найповнішим сучасним російсько-українським словником. У ньому 120 тис. реєстрових російських слів мають 400 тис. українських відповідників. Поряд із загальноживаною лексикою широко подається термінологія, наводяться також переклади як вільних, так і стійких словосполучень. Щоправда, словник не містить ілюстрацій.

Російсько-український і Українсько-російський словник: 2 в 1 томі за редакцією В.Бусела (Київ-Ірпінь, 2009 р., 500 тис. слів).

На основі названих словників часто видаються однотомні праці з меншими реєстрами, наприклад:

Українсько-російський словник, відповідальні редактори Л.С.Паламарчук і Л.Г.Скрипник, українська частина вміщує 65 тис. слів,

Російсько-український словник за редакцією В.Жайворонка (Київ, 2003 р.),

Російсько-український словник-довідник за редакцією В.Бріцина (Київ, 2004 р., близько 102 тис. слів) та ін.

Ці словники розраховані на широке коло читачів і призначені для довідок при перекладах, читанні українських текстів різних жанрів тощо.

У перекладних диференційних словниках наводяться лише слова, відмінні в обох мовах за звуковим складом або значенням; однакові за звучанням і значенням слова у таких лексиконах не подаються. Це, наприклад, такі праці:

Російсько-український і українсько-російський словник: Відмінна лексика, укладачі Л.Мацько, О.Сидоренко, С.Шевчук (1992 р.),

Короткий російсько-український словник контрастивної лексики К.Ленець і Л.Ставицької (2002 р.) – див. приклади статей у додатку 1.

В Україні видано ще такі важливі загальномовні перекладні українсько-іншомовні та іншомовно-українські словники:

Польсько-український словник за редакцією Л.Гумецької у 2-х томах і 3-х книгах (1958–1960 рр., близько 100 тис. польських слів перекладено українською мовою),

Польсько-російсько-український словник С.Левінської і Т.Старана (1992 р.),

Чесько-український словник у 2-х томах (1988–1989 рр., близько 80 тис. слів),

Болгарсько-український словник І.Стоянова та О.Чмиря (1988 р.),

Українсько-іспанський словник М.Жердинівської (1993 р.),

Короткий ідиш-український словник Й.Торчинського (1996 р.),

Англо-український словник М.Балли у 2-х томах (1999 р., близько 120 тис. слів),

Українсько-японський і японсько-український словник. Навчальний словник японських ієрогліфів І.Бондаренка і Т.Хіно (1998 р.),

Словник італійсько-український і українсько-італійський за редакцією В.Бусло (1999 р.),

Португальсько-український словник М.Шекети (1999 р.),

Практичний російсько-український словник: Найуживаніші слова і вислови Н.Непийводи (2000 р.),

ЗМІ: Російсько-українсько-англійські відповідники О.Бондаря та І.Сафонові (Одеса, 2001 р.),

Українсько-англійський тематичний словник К.Богуцького (2001 р.).

Існують перекладні словники фразеологізмів:

Англо-український фразеологічний словник К.Баранцева (1969 р., близько 30 тис. виразів),

Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник І.Олійника і М.Сидоренка (виданий у 1971 і 1978 рр.),

Німецько-український словник фразеологізмів В.Гавриця та О.Пророченко (1981 р., понад 30 тис. фразеологізмів),

Англо-українсько-російський словник усталених виразів Л.Медведевої і Н.Медведевої (Київ – Тернопіль, 1992 р.),

Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник М.Венгрівської та ін. (2000 р., близько 12 тис. одиниць),

Тлумачний українсько-англійський словник ідіомів для бізнесменів А.Г. Латигіної (2000 р.),

Російсько-український словник сталих словосполучень С.І.Головащука (2001 р., понад 18 тис. одиниць).

Перекладні загальнономвні словники виходять і за кордоном:

Українсько-англійський словник К.Андрусина і Я.Кретта (Канада, 1990 р., близько 95 тис. слів),

Словацько-український словник П.Бунганича (Словаччина, 1995 р.),

Українсько-чеський словник у 2-х томах (Чехія, 1994–1996 рр., близько 75 тис. слів),

Хорватсько-сербсько-російсько-український фразеологічний словник А.Менац і Р.Тростинецької (Хорватія, 1985 р.),
Українсько-китайський словник (Пекін, 1999 р.),
Українсько-словацький фразеологічний словник М. Чіжмарової (Пряшів, 2002 р.).

Багатомовні словники на практиці виконують пасивну функцію і здебільшого використовуються як довідкові видання.

У *вибіркових* словниках лексеми відібрано:

- за хронологічним принципом (словники етимологічні, історичні, нових слів);
- за територіальними і соціальними особливостями лексики (словники діалектизмів, жаргонізмів, сленгу тощо);
- відповідно до міжслівних зв'язків (словники синонімів, антонімів, омонімів, паронімів);
- за авторською лексикою (частотні, словники мови письменників, граматичні, конкорданси і т.п.).

В етимологічних словниках з'ясовується походження слів однієї мови, групи або сім'ї споріднених мов (наприклад, **Этимологический словарь русского языка** М.Фасмера у 4-х томах (Москва, 1964–1973 рр.) подає, крім інших, й українську лексику; із 1974 р. у Москві вийшло більше тридцяти випусків **Этимологического словаря славянских языков**). У цих словниках за допомогою порівняльно-історичного методу встановлюються прадавні гіпотетичні форми слів – архетипи (див. статті у додатку 1).

В українській мові до таких словників належать чотиритомний **Етимологічно-семантичний словник української мови** Митрополита Іларіона (І.Огієнка), створений наприкінці 50-х років ХХ ст., а надрукований 1970 року в Канаді. Учені Інституту мовознавства НАН України уклали **Етимологічний словник української мови**, упродовж 1982–2008 рр. вийшло 6 томів із семи запланованих. До лексикографічних праць такого

типу належить також **Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі** (1985 р.) – див. приклади статей у додатку 1.

Історичні словники подають слова певної історичної епохи за даними писемних пам'яток: з'ясовується їх значення, зміни у словотвірній структурі, наводяться ілюстрації.

Досконалого історичного словника української мови ще не створено, хоч спроби його розроблення відомі з 30-х років ХХ ст. Зараз лексикографи створюють історичні словники певних періодів, близькі до синхронічних. Так, у 1977 – 1978 рр. опубліковано двотомний **Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.** за ред. Л.Гумецької, підготовлений у Львові в Інституті суспільних наук. Із 1994 р. у львівському Інституті українознавства імені І.Крип'якевича НАН України за редакцією Д.Гринчишина вийшло 13 випусків історичного **Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.** (див. приклад статті у додатку 1). Нині ця установа укладає словник української мови другої половини XVII–XVIII ст. Його створення уможливить підготовку й видання великого історичного словника української мови, який охопить усю задокументовану історію української лексики.

Різновидом історичного словника є **Трипільський прасловник української мови** Ю.Мосенкіса (2001 р.).

Історичні й етимологічні словники мають спільне завдання: подати розвиток лексичної одиниці. Відмінність між ними полягає в тому, що історичні словники відтворюють звукову й семантичну історію окремого слова з моменту його виникнення, а етимологічні словники описують, як з'явилося певне слово, тобто вони з'ясовують походження слів шляхом співвіднесення сучасних лексичних одиниць із їх прадавніми формами (архетипами). Дані історичних словників використовуються під час укладання етимологічних, і навпаки. Матеріали етимологічних словників застосовують також для розмежування сучасних слів тощо.

Словники неологізмів укладають на основі реєстру нових слів, що недавно з'явилися у мові й новизна яких відчувається мовцями. Такими словниками є, наприклад:

Нове в українській лексиці Д.Мазурик (Львів, 2002 р.),

Короткий словник авторських неологізмів в українській поезії ХХ століття [у складі монографії] Г.Вокальчук (Рівне, 2004 р.),

Нові слова та значення Л.Туровської та Л.Василькової (Київ, 2009 р.).

Словники неологізмів дають цінний матеріал для доопрацювання інших лексичних словників відповідно до змін у лексичному складі мови.

Діалектні словники – праці тлумачного типу, у яких подано лексику територіальних діалектів, зокрема значення і вживання слів.

Діалектні словники, у яких представлено всю місцеву лексику, називають *загальними*. До них належать, наприклад, такі праці:

Словник діалектизмів українських говірок Одеської області А.Москаленка (Одеса, 1959 р.),

Практичний словник семантичних діалектизмів Закарпаття Й.Дзендзелівського (Ужгород, 1958 р.),

Словник полтавських говорів В.Ващенко (Київ, 1960 р.),

Словник поліських говорів П.Лисенка (Київ, 1974 р.),

Словник говірок Нижньої Наддніпряни у 4-х томах В.Чабаненка (Запоріжжя, 1992–1993 рр.),

Словник подільських говірок Д. Брилінського (Хмельницький, 1991 р.),

Гуцульські говірки: Короткий словник (Львів, 1997 р.),

Словник західнополіських говірок у 2-х томах Г.Аркушина (Луцьк, 2000 р.),

Короткий словник лемківських говірок, укладач П.Пиртей (Івано-Франківськ, 2004 р.),

Словник буковинських говірок Н.В.Гуйванюк (Чернівці, 2005 р.),

Надністрянський регіональний словник Г.Шила (Львів, 2008 р.),

Словник закарпатської говірки с.Сокирниця Хустського району
І.Сабадоша (Ужгород, 2008).

Діалектні словники, в яких подано територіальну лексику певних тематичних груп, є *тематичними*. Це, наприклад, такі праці:

Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я
А.Берлізова (Чернігів, 1958 р.),

Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся
М.Никончука (Київ, 1979 р.).

Як правило, діалектні словники створюють за диференційним принципом щодо норм літературної мови: вони містять лексику, відсутню в літературній мові або яка має морфологічні, словотвірні, семантичні та фонетичні відмінності. Основою для створення таких лексикографічних праць є матеріали польових діалектологічних експедицій – записи діалектного мовлення у вигляді текстів чи відповідей на запитання спеціально розробленої програми (питальника), фольклорні тексти і меншою мірою тексти художніх творів.

С л о в н и к и ж а р г о н і в / с л е н г і в представляють лексику соціальних діалектів, що виникає і функціонує у великих групах мовців (переважно молодіжних), об'єднаних спільністю інтересів, насамперед професійних, однаковими захопленнями чи уподобаннями, тривалим перебуванням у певному середовищі. Нині існує кілька таких словників:

Словник жаргону злочинців О.Поповченка (Київ, 1996 р.),

Перший словник українського молодіжного сленгу С.Пиркало (Київ, 1999 р.),

Короткий словник жаргонної лексики української мови
Л.Ставицької (Київ, 2003 р.),

Український жаргон. Словник Л. Ставицької (Київ, 2005 р.),

Словник сучасного українського сленгу Т.Кондратюк (Харків, 2006 р.),

Словник комп'ютерного сленгу української мови, укладач І. Щур (Київ, 2006 р.).

С л о в н и к и о м о н і м і в містять слова, що однаково звучать чи пишуться, але мають різне значення. Ці лексикони є водночас і тлумачними, наприклад, **Словник омонімів української мови** О.Демської та І.Кульчицького (Львів, 1996 р.). Оригінальною лексикографічною працею є **Словник російсько-українських міжмовних омонімів** М.Кочергана (Київ, 1997 р.), у якому показано різницю в лексичному значенні слів, звучання яких повністю або частково збігається у двох мовах.

С л о в н и к и п а р о н і м і в містять слова, подібні за формою, але цілком або частково відмінні за значенням. **Словник паронімів української мови** Д.Гринчишина та О.Сербенської (Київ, 1986 р., перев. 2008 р.) є також і тлумачним лексиконом. У словниковій статті подаються слова, з якими сполучається кожен із паронімів, наводяться приклади вживання паронімів у текстах.

С л о в н и к и а н т о н і м і в охоплюють слова, протилежні за значенням. Прикладом такого словника є **Повний словник антонімів української мови** Л.Полюги (Київ, 2006), якому передували три видання **Словника антонімів української мови** (1993, 2001, 2003 рр.). В Україні видано перший **Словник фразеологічних антонімів української мови** В.Калашника і Ж.Колоїз (Київ, 2001 р.), у якому, крім тлумачення фразеологізмів-антонімів, наведено синоніми до кожного з них і цитати із творів українських письменників.

С л о в н и к и с и н о н і м і в подають ряди слів, близьких або тотожних за значенням. Словникові статті у таких працях найчастіше містять або лексичні синоніми із залученням словотвірних, або фразеологічні синоніми. У цих лексиконах фіксуються особливості їх сполучення, стилістичне забарвлення, сфера використання, даються приклади вживання кожного синоніма у текстах.

Заслуговують на увагу такі праці цього типу:

Практичний словник синонімів української мови С.Караванського (1993 р., до 15 тис. синонімічних рядів),

Словник синонімів української мови Л.Полюги (2001 р., крім власне словника, уміщує список (100 слів) найпоширеніших чужомовних сучасних запозичень, які є загальномовними неологізмами, із тлумаченнями та їх українськими відповідниками).

За ступенем опрцювання української синоніміки одним із найповніших є двотомний **академічний Словник синонімів української мови** (1999–2000 рр.). У цьому унікальному виданні на матеріалах літературної мови ХІХ – ХХ ст., діалектної та народнопоетичної лексики подано приблизно 9200 синонімічних рядів із семантичними, граматичними, стилістичними характеристиками та прикладами їх уживання в контексті. В українській лексикографії наявний і **Словник фразеологічних синонімів** М.Коломійця і Є.Регушевського (1988 р.). Специфічною працею є **Короткий словник перифраз** (цих же авторів) (1985 р., понад 700 перифраз – слів і усталених словосполучень, що є образними, описовими різновидами контекстуальних синонімів).

Словники синонімів можуть бути *перекладними*, у яких до синонімічного ряду однієї мови добирається відповідний синонімічний ряд іншої, наприклад, **Русско-украинский словарь синонимов** за редакцією М.М.Пилинського (1995 р. – див. приклад статті у додатку 1), а також *тлумачними*, в яких подаються синоніми із тлумаченням їх значень (в українській лексикографії відсутні).

Лексикографічні праці цього типу дають змогу розрізнити нюанси значення близьких за семантикою слів. Їх широко використовують письменники з метою добору відповідників.

Протягом останніх двох-трьох десятиліть в Україні створено цілий ряд *спеціальних вибіркового словників* – одномовних і перекладних.

У частотних словниках (індексах) представлено мовні одиниці з погляду їх уживаності в мовленні. Укладаються вони на основі статистичних даних. За характером реєстрових мовних одиниць частотні лексикони поділяють на словники словосполучень, словоформ, морфем, буквосполучень, складів тощо. Стаття такої праці складається з мовної одиниці (найчастіше слова) і цифри, що вказує на кількість її вживань у досліджених текстах. Частотні словники укладають для стилістичних та інших мовознавчих потреб, для створення ефективних систем стенографії, відбору лексичного мінімуму з іноземної мови, атрибуції (визначення автентичності, автора) непідписаних рукописів, для автоматичного опрацювання текстової інформації тощо. Інколи у частотних словниках ураховується частота значень слів. Такі лексикони мають теоретичне (використовуються при вивченні мови й стилю різних жанрів) і практичне (допомагають глибше оволодіти рідною мовою) значення. Про необхідність частотних словників свідчить хоча б той факт, що на сьогодні їх видано понад 500, більш як для 40 мов.

В Україні вийшло кілька частотних словників, укладених за текстами різних функціональних стилів:

Частотний словник сучасної української художньої прози за редакцією М.Муравицької і В.Перебийніс (1981 р., використано 500 тисяч слововживань на матеріалі творів Я.Баша, І.Вільде, А.Головка, В.Владка, П.Загребельного, Ю.Збанацького, П.Панча, О.Копиленка, О.Гончара, О.Довженка, І.Ле, Ю.Смолича, Л.Первомайського, В.Собка, М.Стельмаха),

Частотний словник сучасної української публіцистики Н.Дарчук і Т.Грязнухіної (1996 р., використано 300 тис. слововживань на матеріалі популярних центральних газет – «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Сільські вісті», «Культура і життя», «Україна молода», «Літературна Україна», «Молодь України», «Вісті з України», «Товариш», «Республіка» – та журналу «Золоті ворота»),

3000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови,

3000 найчастотніших слів розмовно-побутового стилю сучасної української мови – два останні видані 2006 р. у Львові, автор – С. Бук.

І н в е р с і й н і (з в о р о т н і, о б е р н е н і) с л о в н и к и вміщують слова у зворотному порядку за кінцевими літерами. Такі праці використовують переважно з науковою та навчальною метою, наприклад, при вивченні словотвору, системи закінчень в українській мові. В українській лексикографії є **Інверсійний словник української мови** (1985 р. – див. статтю у додатку 1), побудований на основі реєстру Словника української мови в 11-ти томах і **Обернений частотний словник сучасної української художньої прози** (1998 р.), побудований на основі згаданого Частотного словника сучасної української художньої прози.

С л о в н и к и м о в и п и с ь м е н н и к і в (а в т о р с ь к і) – особливий різновид частотних словників. У них представлено лексико-фразеологічний склад одного, кількох або усіх творів певного письменника (рідше – багатьох авторів). Ці словники використовують для вивчення творчості письменника, для дослідження відповідних етапів в історії національної літературної мови і суспільної атмосфери певного часу, епохи. Тому вони є основою для укладання історичних та інших хронологічних словників. Розрізняють два різновиди словників мови письменника:

– праці тезаурусного типу, в яких уся лексика письменника подається як певний індекс, перелік у реєстрі лексем з граматичними ремарками, кількісними характеристиками, екземпліфікацією і паспортизацією. До реєстру вводяться також омоніми. Розроблення значення – мінімальне. До них належать, наприклад:

Словник мови Шевченка у 2-х томах, укладачі М.Бойко та ін. (Київ, 1964 р.),

Словник мови творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка у 3-х томах (Харків, 1978-1979 рр. – див. приклад статті у додатку 1);

– другий різновид уміщує мову творів письменника за додатковими ознаками, наприклад:

Шевченкова лексика: Словопоказчик до поезій Т.Г.Шевченка

В.Ващенко і П.Петрової (Київ, 1951 р.),

Лексика «Енеїди» І.Котляревського: Показчик слововживання

В.Ващенко, Ф.Медведева, П.Петрової (Київ, 1955 р.),

Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови І.Огієнка

(Вінніпег, 1961 р.),

Словопоказчик драматичних творів Лесі Українки М. Бойко

(Київ, 1961 р.),

Лексика мови Архипа Тесленка. Словопоказчик оповідань

А.Сизька (Дніпропетровськ, 1970 р.),

Художнє слово В.Стефаника І.Ковалика й І.Ощипко

(Львів, 1972 р.),
Лексика поетичних творів Івана Франка І.Ковалика, І.Ощипко,
Л.Полюги (Львів, 1990 р.),

Авторські лексичні новотвори В.Барки (семантико-дериваційний та лексикографічний аспекти) Н.Адах (Рівне, 2007).

У контексті авторських словників унікальними є такі праці:

Словник мовознавчих термінів Івана Франка Є.Регушевського

(Сімферополь, 2002 р.),

Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: словник-довідник

О.Скопненка і Т.Цимбалюк (Київ, 2002 р.),

Словник епітетів П.Загребельного С.Діброви (Сімферополь, 2003 р.),

Словник поетичної мови Василя Стуса: Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори Л.Оліфіренко (Київ, 2003 р.).

В авторській лексикографії оригінальною працею є **Інверсійний словник-індекс до Словника мови Шевченка**, упорядник – доцент Запорізького національного університету Т.Шевченко (Запоріжжя, 2000 р.). Праця містить не тільки увесь реєстр словника-джерела, а й пропущені в ньому 140 слів. Лексикон є важливим джерелом для дослідження

суфіксального, префіксального словотвору на певному хронологічному зрізі, зокрема конфіксальної структури слова української мови першої – початку другої половини ХІХ ст., а також для досліджень словотвору в діяхронії.

Різновидом авторських словників є **к о н к о р д а н с и** (від лат. – узгодження) – словники мови видатних постатей в історії культури народу. У них фіксується вживання кожної словоформи і подано відповідний контекст. Конкорданси містять приклади вживання усіх слів (і їх форм) в окремому творі або у всій творчості письменника. Реєстровими одиницями в них є словоформи, а нижче подані приклади з ними в контексті фіксованої довжини. Приклади супроводжуються індексами, прив'язаними до конкретного достатньо повного видання, що дає змогу відшукати приклад у тексті твору. В українській лексикографії перший великий конкорданс видано за кордоном – **A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko: Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка** у 4-х томах О.Ільницького та Ю.Гавриша (Нью-Йорк – Едмонтон – Торонто, 2001 р.). Конкордацію створено на основі перших двох томів післявоєнного академічного видання зібрання творів у 12-ти томах, текстова частина яких позбавлена цензурних спотворень. Вона вміщує також всю Шевченкову фразеологію. Ця лексикографічна праця є яскравим прикладом плідної співпраці шевченкознавців нашої країни з ученими української діаспори.

У Львівському національному університеті реалізується проект укладення електронного корпусу текстів І.Франка, одним із результатів якого став **онлайн конкорданс роману І.Франка «Перехресні стежки»** (2006 р., автори – С.Бук і А.Ровенчак).

2008 року в україністиці з'явився також **онлайн конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди** (укладачі Н.Пилип'юк, О.Ільницький, С.Козаков – канадські й українські вчені) – перша праця, присвячена письменникові доромантичного періоду української літератури. Зараз для користувачів доступний його інтерфейс англійською мовою, а незабаром з'явиться українськомовна версія. Загалом створення повних

(електронних) корпусів текстів для творчості українських письменників в україністиці перебуває на початковому етапі.

С л о в н и к и р и м (р и м і в н и к и) подають ряди слів або словоформи із тотожними чи співзвучними кінцевими частинами. Є загальні словники рим, наприклад:

Словник українських рим А.Бурячка та І.Гурина (Київ, 1979 р., 10 тис. римоформ, до яких у словникових статтях наведено майже 135 тис. римованих слів – див. приклад статті у додатку 1),

Словник рим української мови С.Караванського (Львів, 2004 р.).

Також виділяють словники рим окремих письменників, наприклад:

Словник рим Євгена Гребінки І.Гурина (Миргород, 1982 р.),

Словник рим Т.Г.Шевченка С.Діброви (Сімферополь, 2004 р.).

Ці лексикографічні праці використовують поети з метою пошуку потрібних рим, а також спеціалісти з теорії літератури.

До вибіркового лексикону належать також **г р а м а т и ч н і с л о в н и к и**, у яких подаються граматичні характеристики словоформ. Їх поділяють на **м о р ф о л о г і ч н і** (містять форми відмінювання частин мови) та **с и н т а к с и ч н і** (вказують на синтаксичну сполучуваність слів або містять переклад синтаксичних конструкцій). До лексикографічних праць цього типу належать такі:

Граматичний словник українських дієслів у 2-х частинах Л.Алексієнка та І.Козленка (Київ, 1998–2000 рр.),

Граматичний словник української мови. Сполучники К.Городенської (Київ; Херсон, 2007 р.),

Українсько-російські синтаксичні паралелі: Труднощі перекладу: Словник-довідник В.Калашника та Ж.Колоїз (Харків, 2003 р.).

Серед граматичних словників виокремлюють **с л о в о т в і р н і**, **м о р ф е м н і л е к с и к о н и**, **с л о в н и к и с к о р о ч е н ь / а б р е в і а т у р**.

У словотвірних (дериваційних) працях представлені або гнізда споріднених слів, побудовані залежно від ступеня їх похідності та відношень між твірними і похідними словами, або твірні компоненти слова з їх семантичними та словотвірною-функціональними характеристиками, які визначаються за взаємовідношенням словотвірної основи та форманта, адже окремо взятий афікс може мати кілька значень, може бути поліфункціональним. За словотвірним словником можна з'ясувати похідність слова. В українській лексикографії наявні:

перекладний **Українсько-російський словотвірний словник** З.Сікорської (Київ, 1995 р. – див. приклад статті у додатку 2),

Кореневий гніздовий словник української мови Є.Карпіловської (Київ, 2002 р. – див. приклад статті у додатку 1).

Морфемні лексикони відображають морфемне членування слів або подають морфеми в алфавітному порядку. До праць такого типу належать:

Морфемний аналіз: Словник-довідник у 2-х томах І.Яценка (Київ, 1980-1984 рр., понад 117 тис. слів),

Словник афіксальних морфем української мови (Київ, 1998 р.), укладений за допомогою комп'ютера колективом Інституту української мови НАН України. Це частотно-валентний словник (у ньому вказано частоту вживання морфем і їх сполучуваність з іншими морфемами).

Словники скорочень охоплюють похідні слова, що утворені внаслідок аббревіації, тобто поєднання скорочених компонентів (найчастіше асемантичних частин слова або окремих звуків) кількох слів. Такі словники містять як ініціальні скорочення, так і складноскорочені слова усіх структурних різновидів. Нерідко до реєстру словника долучають також найпоширеніші аббревіатурні запозичення та умовні графічні скорочення. До праць такого типу належать:

Словник скорочень в українській мові Л.Паламарчука (Київ, 1988 р., розкривається значення майже 21 тис. скорочень, уживаних в українській мові),

Короткий практичний словник аббревіатур та скорочень української мови Б.Зінкевич-Томанек, О.Григор'єва і Я.Приходи (Краків, 1997 р.),

Словник скорочень у пам'ятках давньоруської мови В.Денисюка (Київ, 2000 р.).

Вибірковими спеціальними лексиконами є також:

Словник асоціативних норм української мови Н.Бутенко (Львів, 1979 р.),

Словник асоціативних означень іменників в українській мові Н.Бутенко (Львів, 1989 р.),

Міфопоетичний словник східних слов'ян Н.Слухай (Сімферополь, 1999 р.),

Асоціативний словник української рекламної лексики Т.Ковалевської (Одеса, 2001 р.),

Русско-английско-русский и украинско-английско-украинский словарь цветов и оттенков О.Виходця та З.Слобін (Одеса, 2004 р.).

Функційно-мовні словники (відповідно до класифікації за функціональною спрямованістю), які виявляють можливості мови щодо сполучуваності, поєднання слів, в українській мові представляють:

Словник епітетів української мови за редакцією С.Єрмоленко (Київ, 1998 р.), до реєстру якого входять прикметники, дієприкметники, прислівники, рідше іменники та словосполучення, якими виражаються художні означення й обставини способу дії. Поряд із розгорнутими, поширеними епітетними рядами наводяться й оригінальні, індивідуальні епітети, які пробуджують думку, привертають увагу до поєднання слів різної

семантики, а також – традиційного і новаторського у мовотворенні (див. приклад статті у додатку 2);

Словник українських прийменників. Сучасна українська мова А.Загнітка, І.Данилюка, Г.Ситар, І.Щукіної (Донецьк, 2007 р.) містить 1705 українських прийменників та їх еквівалентів. У ньому розмежовано власне прийменники й одиниці, які вживаються у значенні або у функції прийменника за аналогією до вже наявних моделей та okazіонально (див. статтю у додатку 1).

До *функційно-образних словників* належать фразеологічні лексикони, які охоплюють матеріал різного характеру (вище уже йшлося про їх тлумачний різновид). У двотомному **Фразеологічному словнику української мови** Г.Удовиченка (Київ, 1984 р.) – праці реєстраційного характеру – уміщено різні групи фразеологізмів, зокрема ідіоми, синтаксично сталі словосполучення, приказки, прислів'я, сталі порівняння тощо.

С л о в н и к и к р и л а т и х с л і в і в и с л о в і в містять сталі словесні формули: влучні вислови, звороти мовлення видатних осіб, що набули узагальненого змісту (стали афоризмами) і подані як цитати з їхніх творів; окремі слова і словосполучення на позначення назв історичних, міфологічних та літературних персонажів, які стали символічними, тощо.

В українській лексикографії цей різновид лінгвістичних функційно-образних словників представлений кількома працями:

Крилаті вислови в українській літературній мові А.Коваль і В.Коптілова (Київ, 1975 р.),

Крилаті латинські вислови Ю.Цимбалюка і Г.Краковецької (Київ, 1976 р.),

Латинські прислів'я і приказки Ю.Цимбалюка (Київ, 1990 р.).

У сфері *функційно-галузевих словників* досить численна група т е р м і н о л о г і ч н и х л е к с и к о н і в. Це вибірккові лексичні праці, в

яких зібрано, систематизовано терміни, уживані у певній галузі (чи суміжних галузях) науки, техніки, мистецтва, торгівлі, спорту тощо, може розтлумачуватися їх значення, указано походження. Такі праці можуть бути одномовними і перекладними (дво- і багатомовними).

Українська мова має термінологічні словники з багатьох галузей науки, в укладанні яких застосовуються єдині підходи, засади, методи і прийоми, існує певна типологія, що свідчить про існування такого підрозділу науки про словники, як **т е р м і н о г р а ф і я**.

Серед одномовних термінологічних словників слід назвати такі:

Словник лінгвістичних термінів Є.Кротевича і Н.Родзевич (Київ, 1957 р.),

Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Українська мова за редакцією С.Єрмоленко (Київ, 2001 р.),

Словник медичних термінів В. Кресака та ін. (Київ, 1994 р.),

Словник термінів ринкової економіки за редакцією В.Науменка (Київ, 1996 р.),

Короткий словник філософських термінів за редакцією В.Козакова (Київ, 1996 р.),

Фінансово-економічний словник А.Завгороднього і Г.Вознюк (Львів, 2005 р.) та ін.

В українській мові більшість термінологічних словників є перекладними, найчастіше вони російсько-українські (за підрахунками вчених – близько 100), які охоплюють багато галузей знань, наприклад: математика, військова, гірнича справа, тепло- і газотехніка, лісівництво, спорт, юриспруденція, медицина, хімія, економіка, радіоелектроніка, музика, педагогіка, мовознавство тощо. Усе це дало змогу підготувати й видати узагальнені праці:

фундаментальний **Російсько-український словник наукової термінології** у 3-х книгах (близько 320 тис. слів): «Суспільні науки»

(1994 р.), «Біологія. Хімія. Медицина» (1996 р.), «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос» (Київ, 1998 р.),

Російсько-український словник наукової і технічної мови (Термінологія процесових понять) О.Войналовича і В.Моргунюка (1997 р., близько 15 тис. термінів і терміносполук, уживаних у науково-технічній літературі, які дають змогу переконатися в потенційних можливостях української мови),

Великий російсько-український політехнічний словник (Київ, 2002 р., більше 160 тис. слів і словосполучень),

Російсько-український словник. Термінологічна лексика Н.Шило (2004 р., 10 тис. найуживаніших термінів і термінологічних словосполук із різних галузей науки і техніки, серед яких – багато повернутих до активного вжитку власне українських назв),

Українсько-російський словник наукової термінології за загальною редакцією Л.Симоненко (Київ, 2004 р., 100 тис. найуживаніших термінів і термінів-словосполучень) – перша праця із серії «Академічні словники».

Є кількомовні термінологічно-перекладні лексикони, наприклад:

Російсько-українсько-англійський словник правничої термінології: Труднощі терміновживання (Київ, 1994 р.),

Англо-українсько-російський словник з інформатики, програмування, обчислювальної техніки (Київ, 1995 р.),

Російсько-українсько-англійський військовий словник (Київ, 2002 р.).

Вийшло кілька праць, у яких вихідними виступають українські терміни:

Українсько-латинсько-російський медичний словник (Київ, 1960 р.),

Словник фізичної лексики українсько-англійсько-німецько-російський В.Козирського і В.Шендеровського (Київ, 1996 р.),

Українсько-англійський словник правничої термінології, укладач Л.В.Мисик (Київ, 1999 р.) та ін.

У сучасній термінографії є також перекладні словники тлумачного типу:

Словник лінгвістичних термінів Д.Ганича та І.Олійника (Київ, 1985 р.),

Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник, укладач Л.Петрух та ін. у 2-х томах (Львів, 1995 р.),

П'ятимовний тлумачний словник з інформатики Р.Іваницького і Т.Кияка (Київ, 1996 р.),

Англо-російсько-український тлумачний словник з комп'ютерної графіки та аналізу зображень, укладач Р.Паленичка (Львів, 1998 р.).

Є відомості, що за останнє десятиліття вийшло більше 400 словників термінологічного типу з різноманітних галузей знань, виробництва, культури (їх реєстри становлять від 5 до 80 тис. слів). Частина з них розглядається як справжні національні енциклопедії (наприклад, гірничий, економічний словники). Дуже важливо, що у цих лексиконах з масиву українських термінів вилучено мовні покручі та скальковані або протранслітеровані російські терміни, а також повернено велику кількість суто українських термінів, відкинутих («репресованих») у 30-х роках минулого століття. Цьому сприяє перевидання українських термінологічних словників, створених на початку ХХ століття, чим уже майже десятиліття займається Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, започаткувавши серію «Із словникової спадщини». Уже вийшло 10 таких пам'яток – одномовні словники зоологічної, геологічної, гірничої, виробничої, фізичної, хімічної, музичної термінологій, словник термінів педагогіки, психології та шкільного адміністрування, перекладні (російсько-українські) медичний і приказок. Ці раритетні здобутки академічної науки перших десятиліть діяльності Української академії наук донині зберігають своє наукове й практичне значення в умовах становлення термінологічної системи української мови,

сприяють виробленню розумних компромісів між прихильниками різних українських термінологічних систем.

О н о м а с т и ч н і с л о в н и к и (за класифікацією – із культурологічної точки зору), або словники власних назв, укладають на основі реєстру індивідуальних найменувань окремих одиничних об'єктів. Залежно від типу власної назви виокремлюють *антропонімічні* словники (власних назв людей), *космонімічні* словники (власних назв небесних об'єктів), *топонімічні* словники (власних географічних назв), серед яких виокремлюють *гідронімічні* (словники власних географічних назв водних об'єктів), *ойконімічні* (словники власних географічних назв населених пунктів) та ін.

До узагальнених словників власних назв належать такі:

Власні імена людей. Словник-довідник Л.Скрипник і Н.Дзятківської (з 50-х років ХХ ст. – кілька видань; див. статтю у додатку 1),

Словник українських імен І.Трійняка (підготовлений у 60-х роках ХХ ст., а виданий 2005 р.),

Довідник українських прізвищ Ю.Редька (Київ, 1969 р.; готується до перевидання),

Словник гідронімів України (Київ, 1979 р.),

Ім'я дитини в українській родині: Словник-довідник Л.Белея (Ужгород, 1993 р.),

Правописний словник імен і найпоширеніших прізвищ А.Бурячка (Київ, 1996 р.),

Топонімічний словник України, укладач М.Янко (Київ, 1998 р.),

Словник географічних назв України (топоніми та відтопонімі прикметники) В.Горпинича (Київ, 2002 р.),

Словник мікрогідронімів України: Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина (Київ, 2004 р.).

Є кілька регіональних ономастичних словників:

Прізвища степової України В.Горпинича (Дніпропетровськ, 2000 р.),

Прізвища Дніпровського Припоріжжя В.Горпинича та І.Корнієнко (Дніпропетровськ, 2003 р.),

Прізвища Середньої Наддніпрянщини В.Горпинича і Ю.Бабій (Дніпропетровськ, 2004 р.),

Прізвиська Нижньої Наддніпрянщини у 2-х книгах В.А.Чабаненка (Запоріжжя, 2005 р.),

Вся Гуляйпільщина в іменах та прізвищах В.Горпинича (Дніпропетровськ, 2007 р.),

Словник прізвицьк панічно-західної України: у 3-х томах Г.Аркушина (Луцьк, 2009 р.).

Словники власних назв можуть бути *етимологічними* (наприклад, **Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі** І.Железняк та ін. (Київ, 1985р.), **Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кінця XVIII-XIX ст.** І.Фаріон (Львів, 2001 р.), **Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник** В. Шульгача (Київ, 2001 р.), *історичними* (наприклад, **Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів: Утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен** М.Худаша (Київ, 1995 р.), **Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник** П.Чучки (Львів, 2005 р.), *перекладними* (наприклад, **Українсько-російський словник-довідник географічних назв Української РСР** В.Нежнипапа (Київ, 1971 р.) тощо.

Винятково важливу культурно-освітню роль виконують лінгвістичні словники, що описують слово в аспекті його нормативного функціонування.

О р ф о г р а ф і ч н і с л о в н и к и подають нормативне написання слів (різних частин мови) та окремих їх форм, що становлять труднощі при передачі їх на письмі. Українська лексикографія має орфографічні словники

різного адресного призначення: для початкової та середньої школи, для широких кіл громадськості (різниця між ними полягає у реєстрі). Цей тип словників – необхідний додаток до чинного «Українського правопису», тому з бігом часу вони застарівають, оскільки періодично приймаються нові редакції найголовнішого правописного кодексу. На сьогодні найважливішими працями цього типу є такі:

Орфографічний словник української мови С.Головащука та ін. (Київ, 1994 р., близько 120 тис. слів),

Український орфографічний словник, відповідальний редактор В.М.Русанівський (Київ, 2003 р., близько 155 тис. слів),

Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови за редакцією В.Бусела (Київ, 2003 р.),

Орфографічний словник наукових і технічних термінів В. Карачуна (Київ, 1999 р., понад 30 тис. слів),

Разом, окремо, через дефіс: Словник-довідник С.Шевчук (Київ, 2003 р., 32 тис. найуживаніших слів і словосполучень, включаючи найновіші запозичення),

Велика чи мала літера? Словник-довідник В.Жайворонка (Київ, 2004 р.) – див. приклади статей у додатку 1.

У цих довідкових виданнях, крім загальноновживаної, представлено спеціальну різногалузеву термінологічну лексику, а також географічні назви.

Орфографічні словники водночас є довідниками з нормативного наголошення слів: наголос позначений у кожному реєстровому слові, у похідних граматичних формах.

О р ф о е п і ч н і та а к ц е н т о л о г і ч н і с л о в н и к и інформують про літературну вимову і наголошення слів, їх форм. Слова та їх форми або частини, що мають вимовні особливості, подаються фонетичною транскрипцією. Українська літературна мова має у своєму розпорядженні такі орфоепічні словники:

Складні випадки наголошення: Словник-довідник С.Головащука (Київ, 1995 р., включає слова з рухомим наголосом; слова, наголошення яких пов'язане з їхньою семантикою; слова, у наголошенні яких найчастіше припускаються помилки; слова, відповідники яких у російській мові мають відмінне наголошення),

академічний **Орфоепічний словник української мови** у 2-х томах (Київ, 2001 р., пояснюються фонетичні особливості голосних і приголосних звуків у межах слова, варіативність вимови та наголошування близько 140 тис. слів, що відповідають сучасній літературній нормі),

Словник наголосів С.Головащука (Київ, 2003 р., понад 20 тис. слів, які представляють найскладніші випадки наголошування).

Подача додаткових граматичних форм відмінюваних реєстрових слів дає можливість орфоепічно-акцентуаційним словникам виконувати й правописні функції (див. приклади статей у додатку 1).

Лексикони слововживань подають нормативне вживання слів. Таким є, наприклад, словник **Українське літературне слововживання: Словник-довідник** С.Головащука (Київ, 1995 р.), який містить стислі поради щодо найдоцільнішого вживання слів і словосполучень для передачі потрібного змісту, робить певні застереження щодо неправильного або небажаного, невдалого використання слів у певних значеннях.

Ці лексикони є частиною іншого типу лексикографічних праць – **словників труднощів мовлення (мови)**. Вони містять складні випадки вживання, побудови, вимови й написання окремих слів, словоформ, висловів. Такий словник з'явився в українській мові 1989 р. – **Словник труднощів української мови** за редакцією С.Єрмоленко (реєстр – 15 тис. слів і словосполучень), але на сьогодні він уже морально застарів.

Різні аспекти культури української мови відображають також інші лексикографічні праці:

Словник-довідник з культури української мови Д.Гринчишина та ін. (Львів, 1996 р.),

Фонемн *z* та *r*: Словник і коментар О.Пономарева (Київ, 1997 р.),
Словник-довідник слів із літерою *r* М.Паночка (Дрогобич, 1998 р.),
Російсько-український словник складної лексики С.Караванського
(Київ, 1998 р. – див. приклад статті у додатку 1),

Уникаймо русизмів в українській мові. Короткий словник-антисуржик для депутатів Верховної Ради та всіх, хто хоче, щоб його українська мова не була схожою на мову Вєрки Сердючки Ю.Гнаткевича
(Київ, 2000 р.),

Дзвона чи Дзвону? Або -а(я) чи -у(ю) в родовому відмінку Н.Лозової
та В.Фридрак (Київ, 2007 р.).

Слід підкреслити, що в піднесенні культури мови надзвичайно велику роль відіграють словники різних типів і призначення, насамперед це тлумачні словники, в яких подано розгорнуту семантичну, стилістичну й граматичну характеристики вміщеної лексики та фразеології, наведено численні приклади (ілюстрації) слововживання і словосполучення тощо. Перекладні словники, крім іншого, цінні тим, що вони великою мірою допомагають при доборі синонімів, фразеології чи усталених словосполучень рідної мови. Неабияку допомогу можуть надати фразеологічні та синонімічні словники, термінологічні й енциклопедичні, орфографічні та орфоепічні тощо.

Загалом же будь-який словник вирішує лише певні завдання.

Ідеалом теорії лексикографії є **у н і в е р с а л ь н и й с л о в н и к**, який би точно відображав мовну стихію, усі розряди одиниць лексикону з усіма їхніми властивостями. Користуючись таким словником, можна спілкуватися певною мовою у всіх ситуаціях, говорити на будь-яку тему і з будь-яким носієм цієї мови.

Теоретики лексикографії відзначають, що універсалізація словника може полягати у поєднанні різноманітних видів словників. У сучасній українській лексикографії є певна кількість комбінованих праць. Вище уже

йшлося про наявність таких змішаних лексиконів, як термінологічно-перекладні або тлумачно-термінологічно-перекладні.

Варто зазначити, що на сьогодні серед змішаних словників – часто перекладні лексикони, типу:

Англо-український словник власних назв та імен Т.Олійника (Тернопіль, 2000 р.) – ономастично-перекладний,

Російсько-український / українсько-російський сучасний словник + граматика М.Тищенко (Донецьк, 2000 р.) – граматично-перекладний,

Українсько-німецький словник актуальної лексики Л.Кунч (Київ, 1994 р.), **Українсько-англійський тематичний словник К.Богуцького** (Київ, 2001 р.), **Російсько-український словник складної лексики С.Караванського** (Київ, 1998 р.) – тематично-перекладні,

Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник І.Олійника і М.Сидоренка (Київ, 1995 р.) – тлумачно-фразеологічно-перекладний,

Русско-украинский и украинско-русский фразеологический тематический словарь: Эмоции человека Ю.Прадїда (Сімферополь, 1994 р.) – фразеологічно-тематично-перекладний,

Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова А.Лучик (Київ, 2003 р.) – лексико-граматично-фразеологічно-перекладний (див. статті у додатках).

До змішаних словників належать також такі праці:

Російсько-український словник іншомовних слів Т.Мартиняк (Харків, 1993 р.),

Орфографічний словник українських медичних термінів, укладачі Л.Петрух, І.Головко, О.Томашевська (Львів, 1993 р.),

Російсько-український словник з інформатики та обчислювальної техніки (з покажчиком українських термінів), укладач В.Карачун та ін. (Київ, 1994 р.),

Тлумачний словник чужомовних слів в українській мові.
Правопис. Граматика О.Сліпушко (Київ, 2000 р.),

Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини
В.Чабаненка (Запоріжжя, 2001 р.),

Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок
Донбасу В.Ужченка і Д.Ужченка (Луганськ, останнє видання 2002 р.),

Словник новотворів української мови кінця ХХ ст. Г.Віняр і
Л.Шпачук (Кривий Ріг, останнє видання 2003 р. – див. статтю у додатку 1),

Тлумачно-словотвірний словник okazіоналізмів Ж.Колоїз (Кривий
Ріг, 2003 р.),

Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в
говірках Середнього Полісся та суміжних територій Г.Доброльожі
(Житомир, 2003 р.),

Словник антонімів поетичної мови Н.Бобух (Полтава, 2008).

Універсалізація словника у лінгвістичному аспекті виявляється, по-
перше, у прийнятті стандартних схем словникових статей, що склалися у
кращих словниках (у межах свого виду), по-друге, у безпосереднім створенні
універсальних лексиконів, якими є такі праці:

Універсальний російсько-український словник А.Бурячка (Київ,
2000 р.),

Універсальний словник української мови З.Куньч (Тернопіль,
2005 р. – див. приклад статті у додатку 1).

Універсальність першого видання (словник А.Бурячка) перш за все
зумовлюють чотири взаємопов'язані частини: власне російсько-український
словник з елементами орфографічного і тлумачного, що охоплює 60 тис. слів
і словосполучень російської мови, перекладених на українську; реєстр
географічних назв світу, поданих російською мовою і перекладених
українською, та географічних назв України; словник чоловічих і жіночих
імен та найпоширеніших прізвищ. Загалом словник містить близько 75 тис.
слів. У російсько-українському словнику подано за алфавітом найуживанішу

лексику сучасної російської мови – різні частини мови (значна увага приділена пасивним дієприкметникам). У словникових статтях цієї частини відображено синонімію, антонімію. Реєстрові слова супроводжуються різноманітними граматичними характеристиками (варіанти закінчень, чергування у певних відмінкових формах, кличний відмінок – для власних імен, прізвищ, форми імені по батькові при чоловічих іменах).

Словник З.Куньч – перша в українській лексикографії спроба вмістити в одній книзі найширше уявлення про слово: про його граматичні особливості, написання, наголос, змінюваність, лексичне значення, сполучуваність, керування, для іншомовних слів – також етимологію. У ньому проаналізовано активну, найуживанішу лексику сучасної української мови, значною мірою відображено термінологію сучасної науки і техніки. Побудований за алфавітно-гніздовим принципом, він містить близько 40 тис. словникових статей, в яких проаналізовано понад 100 тис. українських слів. У словнику наведено й розтлумачено також найбільш уживані стійкі словосполучення та фразеологізми.

Універсальність характерна також для словників **серії «Бібліотека державного службовця» (Російсько-український словник (сфера ділового спілкування) О.Тараненка і В.Брицина (Київ, 1996 р.); для енциклопедій: Енциклопедія етикету ділової людини С.Богдан (Київ, 1997 р.), Мала філологічна енциклопедія, укладачі О.Скопненко, Т.Цимбалюк (Київ, 2007 р.) та ін. Так, у Новому російсько-українському словнику-довіднику (1996 р., укладачі С.Єрмоленко, В.Єрмоленко, К.Ленець, Л.Пустовіт), який започаткував згадану серію, подано переклад найуживаніших слів і словосполучень (65 тис.), придатних для різних сфер спілкування – офіційно-ділової, виробничо-професійної, розмовно-побутової тощо. Додатки охоплюють найрізноманітніші власні назви: імена людей, прізвища, географічні найменування (в Україні і в світі) та назви установ, закладів, організацій, історичних подій. Уперше в російсько-українському словнику**

зібрано широкий масив українських топонімів, гідронімів (і не тільки) з відповідною правописною інформацією.

У серії «Бібліотека державної мови», заснованій у Харкові 1997 року, вийшло більше десяти видань «Тлумачного словника української мови» А.Івченка (30 тис. слів), який теж має універсальне призначення, бо використовується і як довідкове видання, і як книга для читання, і як посібник для активного засвоєння сучасної української мови учнями, студентами, іноземцями. У словникових статтях подано інформацію про значення слів, етимологічні довідки (для деяких іншомовних слів), синоніми, орфоепічні та морфологічні норми. Написання реєстрових одиниць подається відповідно до чинного правопису.

Та все ж універсальні словники також обмежені, хоч вони й виконують у сукупності кілька завдань, проте не всі. Очевидно створення універсальної праці (у повному розумінні) досягне лише в абстракції. Напевне, мав рацію французький письменник П.Буаст, котрий писав: «Один тільки Бог може створити досконалий словник».

2.4. Нелінгвістичні критерії групування філологічних (лінгвістичних) словників

Усі названі класифікації словників здійснено на основі лінгвістичних критеріїв, проте у сучасній лексикографії існує кілька нелінгвістичних, додаткових показників (не менш важливих) для групування лексиконів.

I. За віком користувачів словники поділяють на *дитячі (шкільні)*, що є навчальними, і на *словники для дорослих*.

Майже усі названі вище словники призначені для дорослих. Однак в Україні стрімко розвивається навчальна лексикографія. У її теорії центральне місце займає поняття **лексичного мінімуму**. Це праця, у якій подано сукупність слів, відібраних завдяки гармонійному стисненню усього лексичного складу літературної мови з певною методичною метою.

В одному із сучасних лексикографічних **проектів «Словники України»**, який діє з кінця 90-х років ХХ ст., вийшло кілька словників-мінімумів:

Тлумачний словник-мінімум української мови, укладачі Л.Ващенко та О.Єфімов (реєстр – 7,5 тис. слів),

Сучасний словник-мінімум іншомовних слів (близько 6 тис. слів).

У малій серії названого проекту також вийшли:

Українсько-російський словник (близько 40 тис. слів),

Російсько-український словник (близько 45 тис. слів),

Словник антонімів української мови (понад 250 словникових статей) і **Словник синонімів української мови** – обидва Л.Полюги,

Короткий російсько-український словник контрастивної лексики К.Ленець і Л.Ставицької (понад 7 тис. слів),

Словник фразеологічних антонімів української мови В.Калашника і Ж.Колоїз (подано 585 пар фразеологізмів).

Ця лексикографічна продукція розрахована, як зазначається в анотаціях, перш за все на учнів, студентів, учителів (див. приклади статей у додатках).

Традиційно виходять шкільні орфографічні, перекладні українсько-іншомовні та іншомовно-українські (наприклад, із 60-х років публікуються

російсько-українські словники Д.Ганича та І.Олійника), тлумачні (із 70-х років здійснено кілька видань **Короткого тлумачного словника української мови** за редакцією Л.Гумецької), фразеологічні (наприклад, **Фразеологічний словник української мови** В.Ужченка і Д.Ужченка, 1998 р., 2,5 тис. виразів), іншомовних слів (наприклад, **Словник іншомовних слів** М.Коломійця і Л.Молодової, 1998 р., 3 тис. слів) словники. 1986 року уперше вийшов друком шкільний **Орфоепічний словник** М.Погрібного, 2005 року – **Шкільний словотвірний словник сучасної української мови** Н.Клименко, Є.Карпіловської, Л.Кислюк (15600 слів у складі 127 гнізд).

За останні 10–15 років опубліковано чимало оригінальних словників для дітей різних вікових груп, наприклад:

Словник української мови в малюнках М.Коломійця (Київ, 1995 р.),

Тематичний словник школяра: Для початкових класів К.Прищепи та В.Лук'яненка (Київ, 1997 р.),

Російсько-український орфоепічний словник В.Горпинича (Дніпропетровськ, 1998 р.),

Енциклопедія українознавства для школярів і студентів (Донецьк, 1999 р.),

Зрозумій мене: Тлумачний словник української мови (з ілюстраціями) (Київ, 2003 р.),

УСЕ: Універсальний словник-енциклопедія (Київ, 2003 р.),

Великий термінологічний словник школярів 5–11 класів (Харків, 2004 р.) та інші.

Ці лексикографічні твори вміщують необхідний у мінімальних межах для учнів лексичний запас, який дозволяє в загальних рисах розуміти тексти навчального характеру, служить базою для формування більш повного словникового запасу при подальшому вивченні мови.

Теоретики лексикографії вважають, що ідеальним досягненням сучасної навчальної лексикографії може стати створення ряду

взаємопов'язаних словників – комплексу навчальних лексикографічних праць з урахуванням різних відповідностей (етапу навчання, рівню знань, вікові, психологічним особливостям контингенту учнів) і з висхідним ступенем труднощів у вивченні мовних одиниць.

Загалом же будь-який словник-мінімум можна розглядати як навчальний посібник, у якому мовні одиниці подані й описані у такій формі, котра служить їх систематизації, спрямованій на зниження й попередження лексичних труднощів, характерних для конкретних видів мовної діяльності.

II. За кількістю реєстрових слів лексикони бувають: *короткі* (понад 10 тис. слів), *середні* (понад 40 тис. слів), *повні* (понад 100 тис. слів).

Як правило, короткі словники – це праці навчального спрямування; середні й повні – для широкого кола користувачів (від учнівської молоді – до працівників видавництва, урядовців, викладачів, науковців тощо).

III. За розміром розрізняють такі словники:

- *повноформатні одно-, багатотомні*, типу **Великого тлумачного словника сучасної української мови**;
- *середньовеликого формату*, типу словників великої серії **проекту «Словники України»**;
- *середнього формату* – це переважно короткі словники;
- *середньомалого формату*, наприклад, видання малої серії **проекту «Словники України»**;
- *малого формату* (кишенькові);
- *особливо малого формату* (міні-словники).

Отже, розмір словників пов'язаний із їх призначенням: словники великого формату призначені для кабінетного користування, середніх форматів – для універсального, але стаціонарного використання (за столом, в аудиторії), словники малих форматів – для користування у похідних умовах.

IV. За способом зберігання лексикографічної інформації та оперування нею виокремлюють *поліграфічні* (друковані, паперові) й *електронні словники*.

Усі наведені вище лексикографічні праці є поліграфічними словниками. Новий тип лексикографічної продукції – е л е к т р о н н і с л о в н и к и – з'явився в Україні тільки за роки незалежності, хоч за кордоном комп'ютеризація лексикографічної діяльності розпочалася ще у 60-ті роки ХХ ст. і пройшла уже навіть кілька етапів. Перш за все – це створення спеціалізованих машинних банків даних, зокрема великих корпусів текстів на магнітних носіях, у яких комп'ютер за запитом здійснює пошук потрібних слів. На цій основі формується новий напрямок лінгвістики й лексикографії – корпусна лінгвістика й лексикографія. Проблемою формування машинного фонду української мови почали займатися лексикографи Києва, Чернівців, Львова лише на початку 90-х років минулого століття. Та незважаючи на це, українська лексикографія уже має певні надбання у підготовці електронних версій словників.

На сьогодні популярними стали інтегровані лексикографічні системи, тобто електронні словники, які містять бази даних словників різних типів. Відповідно до **Указу Президента України** від 7 серпня 1999 р. «**Про розвиток національної словникової бази**» і в зв'язку з десятиріччям незалежності України Мовно-інформаційний фонд НАН України у 2001 р. випустив такий **електронний словник у рамках проекту «Словники України»**. З того часу вийшла уже третя версія цієї інтегрованої лексикографічної системи обсягом понад 186 тис. реєстрових слів (приблизно 3,4 млн. словоформ). Вона складається із п'яти словників, що подають словозміну, транскрипцію, інформацію про майже 3 тис. антонімічних пар, більше 10 тис. синонімічних рядів та близько 60 тис. фразеологізмів. Завдяки цьому уможливилось швидке отримання інформації про конкретне українське слово та швидкий перехід до реєстру системи «Словники України». Створено також онлайн версію інтегрованої лексикографічної системи «Словники України». Ведеться робота над укладанням комп'ютерного синтаксичного словника української мови.

З 2001 року розпочала роботу міжнародна оригінальна **електронна онлайн система Wikipedia** – багатомовний проект зі створення повної і точної енциклопедії з відкритим змістом: користувачі можуть постійно поповнювати її реєстр, уточнювати дефініції, подавати ілюстрації. Українська частина Wikipedia містить більше 7 тис. статей.

Крім цього, існує особливий різновид **електронних словників кишенькового типу**, наприклад, фірми Casio, що мають вигляд невеличкого комп'ютера з умотивованою незмінною програмою здебільшого для перекладу з однієї мови на іншу.

Отже, сьогодні комп'ютерна лексикографія розвивається у двох напрямках:

- 1) створюються друковані словники на основі комп'ютерної технології,
- 2) створюються електронні словники, що існують лише на магнітних носіях чи в пам'яті комп'ютера.

Розвиток комп'ютерних технологій стверджує необхідність повної комп'ютеризації лексикографічних досліджень: створення словникових картотек на основі комп'ютерних базисів даних, електронна побудова словникових статей, комп'ютерна інтерпретація мовних одиниць і редагування, створення друкованих або електронних словників за принципами корпусної лексикографії.

На основі комп'ютерних технологій уможливилось створення формальної моделі мови для систем машинного перекладу. Ідеологія моделювання відкриває перед лінгвістами можливість цілісного (інтегрального) опису мови, який передбачає найвищий ступінь узгодженості між граматиною і словником мови, що було нездійсненним у межах традиційного опису. Інтегральний опис дозволяє встановити найтісніші природні зв'язки між теоретичною лінгвістикою і практичною лексикографією.

Повноту опису мови в рамках одномовної інтегральної лексикографії можна уявити навіть на основі короткої схеми словникової статті лексеми у майбутньому інтегральному словнику:

- 1) ім'я (лексема, вокабула) із вказівкою на її морфологічну структуру;
- 2) значення (тлумачення лексеми, коментарі до значення);
- 3) конотації;
- 4) енциклопедична зона (енциклопедичні, у т.ч. етнолінгвістичні відомості про об'єкт, ім'ям якого є дана лексема);
- 5) керування;
- 6) сполучуваність;
- 7) синтаксичні ознаки;
- 8) точні й неточні синоніми; аналоги;
- 9) точні й неточні антоніми;
- 10) гіпероніми;
- 11) деривати, у т.ч. й семантичні похідні;
- 12) ілюстрації;
- 13) фразеологічна зона.

Сьогодні теоретики лексикографії продовжують працювати над науковими класифікаціями різних типів словників, які оформлюються в окремі системи на основі певних диференційних ознак чи критеріїв. Систематизація дає можливість не лише представити наявні словники, а й прогнозувати появу нових лексиконів або обґрунтовувати необхідність створення окремих різновидів словників. Учені вважають, що в ідеалі система лексиконів повинна включати різножанрові праці з єдиною концепцією, теоретичною і методичною спрямованістю, які забезпечать багатоаспектний опис певного масиву мовних одиниць, формулювання типологічних характеристик словникових праць. Загалом типологія словників відбиває не тільки рівень знань, досягнутий у певній галузі мовознавства, а й стан культурного розвитку суспільства в дану епоху.

3. Етапи розвитку української лексикографії

У розвитку української лексикографії умовно виділяють чотири етапи.

Першим етапом – *зародження* (староукраїнська лексикографія) – охоплює кінець XVI–XVII століття. Це була епоха бурхливого культурно-просвітницького руху, розвитку науки, літератури, друкарства. У той період відкривалися братські школи, вищі навчальні заклади (наприклад, Острозька академія – 1580 р.), активізувалися наукові дослідження, у т.ч. й робота в галузі лексикографії.

Із цього періоду відомо кілька рукописних словників: перший українсько-слов'янський лексикон **«Синоніма славеноросская»**, семимовний **«Гептаглоссон»** та ін.

Першими друкованими словниками в Україні були **«Лексисъ сирѣчь реченія въкратцѣ собранъни и из словенского языка на простый рускій діалектъ истолькованы»** Лаврентія Зизанія (Вільно, 1596 р.), що містив 1061 слово, перекладене тодішньою українською літературною мовою із церковнослов'янської (іноді замість перекладу – пояснення, тлумачення), та **«Лексиконъ славеноросскій и имень тлъкованіє»** Памви Беринди (Київ, 1627 р.), який мав дві частини: переклади старослов'янських слів на українську мову (5 тис. слів) і тлумачення біблійних власних назв (2 тис. слів). Перекладна частина праці має багату синоніміку. Уперше подавалися ремарки до слів, ужитих у метафоричному значенні. Перші друковані словники стали прообразами сучасних лінгвістичних словників. Саме з іменами авторів цих праць пов'язують початки чотирьохсотлітньої історії української лексикографії.

Перші українські словники відіграли помітну роль у становленні не тільки української, а й усієї східнослов'янської лексикографії. Деякі з них видано у наш час як пам'ятки старовини.

Д р у г и й е т а п – *становлення* (українська лексикографія кінця XVIII–XIX століття) – розпочався зі створення словників нової української літературної мови, хоч для цього і не було сприятливих обставин.

Спочатку укладалися невеликі перекладні українсько-російські словники-додатки до текстів, писаних українською мовою (наприклад, **словники, додані до «Енеїди» І.Котляревського** (1809 р., 972 слова), **до збірок народних пісень М.Цертелєва, М.Максимовича** (1819, 1827 рр.).

Пізніше з'явилися самостійні словники (наприклад, **короткий словник при «Грамматике малоросійского нарѣчя»** О.Павловського (1818 р., 1131 слово).

Із середини XIX ст. українська філологія помітно розвинулась у суттєвих питаннях. У цей час досліджувалися проблеми походження мови, фонології, семантики, морфології, синтаксису. Плідна праця подвижників української науки сприяла також розвиткові лексикографії відповідно до часу, потреб і обставин. Відтоді з'являються великі за обсягом українські словники: **«Словарь малоросійскихъ ідіомовъ» М.Закревського** (1861 р.) – перша спроба фразеологічного тлумачного словника; діалектні лексикони; російсько-українські та українсько-російські словники (**М.Уманця** та **А.Спілки** у 4-х томах, **Є.Тимченка** у 2-х томах із реєстрами до 40 тис. слів); іншомовно-українські та українсько-іншомовні (**О.Партицького, Є.Желехівського – С.Недільського** у 2-х томах, реєстр останнього – понад 64 тис. слів).

Лексикографічні праці цього періоду стали основою лексичного фонду для перекладних, термінологічних, правописних словників наступного етапу.

Т р е т і й е т а п – *активна розробка багатьох різновидів словників* – припадає на XX ст. (до 1991 р.) і позначений появою, крім перекладних і тлумачних, різних термінологічних словників. Починаючи з другої половини XX ст., один за одним з'являються українські словники правничої, ботанічної, фізичної, математичної, хімічної термінолексики.

Визначним явищем в українській лексикографії на початку ХХ ст. стала поява **«Словаря української мови»** у 4-х томах за редакцією українського письменника, перекладача, громадського діяча **Б.Грінченка** (1907-1909 рр.,

68 тис. слів), який не втратив свого значення до сьогоднішніх днів (до кінця ХХ ст. перевидавався 6 разів). Словник було укладено на основі української живої народної мови. Матеріали збиралися 40 років. Кожне реєстрове слово у ньому перекладається або тлумачиться російською мовою, супроводжується граматичними вказівками; у багатоскладових словах позначено наголос; більшість слів проілюстровано прикладами з літератури та усного мовлення; широко представлена фразеологія. Б.Грінченко розробив найдосконаліший для того часу правопис («грінченківка»), за яким було надруковано цей словник і який ліг в основу сучасного українського правопису. Попри те, що словник мав деякі недоліки (наприклад: відсутність лексики з творів новішої літератури; брак суспільно-політичної і науково-технічної лексики, слів іншомовного походження; нерозрізнення літературної та діалектної лексики; неповне розкриття значення багатьох слів; непослідовне розрізнення омонімії тощо), він став вершиною досягнень тогочасної української лексикографії і був відзначений премією імені М.Костомарова Російської академії наук.

На початку ХХ ст. з'являються словники іншомовних слів (їх реєстри – від 1 до 12 тис. слів), словники мови письменників (зокрема Т.Шевченка – Н.Малечі, Нестора Літописця та ін.), орфографічні (найпомітніший – **правописний словник Г.Голоскевича**, Петроград, 1916 р.).

На усіх попередніх етапах лексикографічною працею займалися збирачі-ентузіасти. Після Жовтневого перевороту 1917 року, коли відбувалося активне відродження української мови, впровадження її в усі сфери життя. У 1921 році в Українській академії наук було створено Інститут української наукової мови, працівники якого займалися насамперед опрацюванням української наукової термінології. З 1917 до 1933 року було укладено 83 термінологічні словники (з географії, математики, сільського

господарства, геології, гірничої справи, медицини, для військових і багато інших), близько трьох десятків загальномовних перекладних українсько-російських і російсько-українських словників. Незважаючи на недоліки у термінологічних словниках (вигадані, штучні слова-терміни, невиправдані запозичення тощо), ці лексикографічні праці відіграли позитивну роль у свій час і зараз впливають на формування та відродження національної термінології. Період з 1921 до 1930 року називають «золотим десятиліттям» в історії українського словникарства.

Однак на початку 30-х років процеси українізації згортаються і все спрямовується на максимальне зближення української і російської мов. Будь-які інші спроби присікалися, бо кваліфікувалися як антидержавні. Незважаючи на усі недоліки, викликані суспільно-політичними умовами, справжнім досягненням української лексикографії стало опублікування **шеститомного Українсько-російського словника** (1953-1963 рр., реєстр української частини перевищив 121 тис. слів) та **третомного Російсько-українського словника** (1968 р., реєстр російської частини становив приблизно 120 тис. слів), які стали найповнішими нормативними лексиконами на той час.

Упродовж 60–80-х років ХХ ст. було видано чимало термінологічних словників, переважно російсько-українських: з математики, тепло- та газотехніки, лісівництва, ветеринарії, механіки, спортивний, юридичний, для військових тощо. Особливо цінним був **Російсько-український технічний словник** (1961 р.), який за реєстром (80 тис. слів) і способом опрацювання словника наближається до енциклопедичних видань, як і ряд інших галузевих словників-довідників тлумачно-пояснювального типу – економічний, філософський, біологічний, зоотехнічний та ін.

На цьому етапі активно розвивається галузь словникарства – термографія, яка займається теорією і практикою укладання термінологічних лексиконів. З 80-х років чітко визначені проблеми

термінографії: розроблення методології та конкретних прийомів створення спеціальних словників, вироблення науково обґрунтованих принципів відбору спеціальної лексики для окремих типів термінологічних словників, а також єдиних принципів організації, подання (тлумачення, перекладу, опису тощо) лексичних одиниць у спеціальних лексиконах для створення оптимальних умов користування ними, розроблення принципів класифікації й типології термінологічних словників.

З 60-х років лексикографи приділяють чимало уваги створенню шкільних словників різних типів. Відтоді упродовж майже трьох десятиліть у київських виданнях виходили:

Фразеологічний словник Н.Батюк (1966 р.),

Орфографічний словник І.Кириченка (з 1970 р. – 14 видань),

Короткий тлумачний словник української мови (з 1978 р. – кілька видань),

Орфоепічний словник М.Погрібного (1986 р.),

Англо-український словник (1978 р.),

Українсько-англійський словник (1982 р.),

Словник фразеологічних синонімів М.Коломійця і Є.Регушевського (1988 р.).

Вершиною лексикографічних досягнень ХХ ст. стало опублікування тлумачного **Словника української мови в 11-ти томах** (1970-1981 рр., реєстр – понад 135 тис. слів), що охоплює лексичний склад української мови від І.Котляревського до кінця 70-х років ХХ ст. з його граматичною і стилістичною характеристиками. 1983 р. групі вчених, які зробили найбільший внесок у створення цього академічного словника, присвоєно звання лауреатів Державної премії СРСР.

Четвертий етап – *інтенсивне, масове створення словників різних типів*, у т.ч. й електронних – з 1991 р. Він розпочався зі здобуття Україною незалежності, відродження української мови і характеризується виданням за нетривалий час великої кількості словників різних типів. Підраховано, що за

роки незалежності Української держави опубліковано стільки лексиконів, скільки було видано за попередні три етапи розвитку українського словництва, починаючи з 1596 р., – це понад 1000 праць. Через значний вплив російської мови на українську протягом тривалого часу не всі українські словникарі успішно розв’язують цю проблему. Тому чимало лексиконів на початку цього етапу укладено за власними уподобаннями авторів і не відповідають науковим вимогам. На часі – проблема створення словників, які б відповідали природному розвитку української мови. У зв’язку з цим заслуговують на увагу **Російсько-український словник складної лексики С.Караванського** (1998 р., 35 тис. слів, граматичних форм, ідіом) та **Російсько-український і українсько-російський словник: відмінна лексика** (упорядники Л.Мацько та ін., 1993 р.), у яких зроблено спробу усунути велику кількість русизмів, нав’язаних у період існування радянської влади в Україні. Вагомий внесок у видання нового покоління словників роблять такі київські видавництва, як «Наукова думка», «Освіта», «Перун», «Либідь», «Довіра», а також «Техніка» (Донецьк), «Прапор» (Харків). Так, видавництвом «Перун» в останні роки добротню видані зручні у користуванні іншомовно-українські / українсько-іншомовні загальні та російсько-український політехнічний словники.

Із часу проголошення незалежності України лексикографія невпинно розвивається і, по суті, бере активну участь у державотворчому процесі, виводячи українську мову як державну з меж національних на глобальну орбіту. Із середини 90–х років виходить кілька лексикографічних серій:

Бібліотека державного службовця, започаткована 1997 р. спільно Київською держадміністрацією, Комісією з гуманітарних питань Київської міськради народних депутатів, Інститутом української мови НАН України та Українським науково-виробничим центром «Рідна мова» з метою органічного впровадження в повсякденну практику службовців України «Закону про мови»;

Словники XXI століття (Київ) та Бібліотека державної мови (Харків) – відповідно до благодійних програм і за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження»;

Академічні словники – започаткована 2004 р.

Діяльність сучасних словників регулюється **Указом Президента України від 7 серпня 1999 р. «Про розвиток національної словникової бази»**. Цей нормативний документ підтримав зусилля Національної академії наук України щодо видання нового покоління академічних україномовних словників та створення їх електронного відповідника для інформаційних комп'ютерних систем. Відповідно до цього документу активно розробляється лексикографічний проект **«Словники України»**, який включає велику й малу серії актуальних і своєрідних лексиконів паперових, а також створюються комп'ютерні словники.

4. Актуальні напрямки у розвитку сучасного словникарства

Сучасна українська лексикографія сьогодні швидко розвивається і змінюється. Потреба українського суспільства у словниках в основному забезпечена. Триває філософське осмислення значення слова, його зв'язку із поняттям і його лексикографічної систематизації. Для словникарства надзвичайно важливими й актуальними стають дослідження тексту, семантичних класів слів, компонентний і словотвірний аналізи, психолінгвістичні, історичні, етнолінгвістичні дослідження. У зв'язку з цим стає зрозумілим, що немає меж у розвитку фундаментальної глумачної лексикографії.

Зважаючи на розширення контактів між народами, зростає інтерес до вивчення мов, підвищується роль перекладачів, тому зберігається зацікавлення перекладною лексикографією. Поки що бракує

галузевих (зокрема термінологічних) іншомовно-українських та українсько-іншомовних словників, зовсім немає перекладних словників зі східних мов.

На перші ролі виходить навчальна лексикографія. Залишається актуальним створення методично обґрунтованих лексичних мінімумів, вузькоспеціальних термінологічних словників для потреб навчального процесу.

Універсальність лексикографії уможливорює масштабне розширення сфер її застосування. У зв'язку з цим особливого значення набуває комплексна лексикографія, яка здатна вирішувати різноманітні завдання.

Розвиток цієї галузі мовознавства, безумовно, залежить від рівня розвитку інших наук, зокрема інформатики. Майбутнє лексикографії пов'язане з комп'ютеризацією словникарської праці.

Невід'ємною частиною лексикографічного процесу залишається наймолодша галузь словництва (розвивається з кінця 40-х років ХХ ст.) – наукова лексикографічна критика, яка оцінює словникову продукцію, узагальнює досвід роботи над укладанням словників, розробляє теоретичні засади створення нових лексикографічних праць, а значить має усі умови для подальшого успішного розвитку. Аналіз словникової продукції, коригування діяльності лексикографів здійснюється у критичних матеріалах, представлених у вигляді окремих наукових статей, рецензій, критичних оглядів, монографій. Так, певні етапи у розвитку українського словництва підсумовано у працях А.Москаленка («Нарис історії української лексикографії», 1961 р.), П.Горецького («Історія української лексикографії», 1963 р.), Л.Паламарчука («Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики», 1978 р.). Протягом другої половини ХХ ст. питання теорії української лексикографії активно розробляли В.Ващенко, С.Левченко, С.Самійленко, С.Головащук, В.Німчук, О.Тараненко, Ю.Прадід, В.Широков та ін. З 1951 року виходить «Лексикографічний бюлетень» НАН України; видавалися збірники наукових праць, присвячених питанням лексикографії, зокрема

«Дослідження з лексикології та лексикографії» (1965 р.), «Лексикологія та лексикографія» (1966 р.), «Слово і фразеологізм у словнику» (1980 р.). «Українська термінологія і сучасність» (2003 р.); бібліографічні покажчики «Українська лексикографія XIII–XX ст.» Т.Кульчицької (Львів, 1999 р.) та «Українська термінологічна лексикографія: 1948–2000» М.Комової (Львів, 2002 р.). Після виходу знакових словників, як правило, з'являються критичні статті, рецензії авторитетних учених (наприклад, К.Городенської – на «Кореневий гніздовий словник української мови» Є.Карпіловської (ж. «Українська мова», 2002 р., №4), В.Чабаненка – на «Словник фразеологізмів української мови» (ж. «Мовознавство», 2004 р., №1), Р.Осташа – на «Словник українських імен» І.Трійняка (ж. «Українська мова», 2006 р., №3).